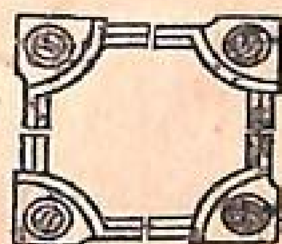
ভ্রান্তি

শ্রীদেবেন্দ্রনাথ ভট্টাচার্য্য

প্ৰকাশক—
লিখক।
দামোদৰ লাইব্ৰেৰী, অনন্তপুৰ, নলবাৰী।

দ্বিতীয় সংস্কৰণ—১৯৫৬, জুন।
(প্ৰথম সংস্কৰণ—১৯৫৪, জুন)

শ্ৰীদেৱীপ্ৰসন্ন চট্টোপাধ্যায় কৰ্ত্তৃক
দীপ্তি প্ৰিণ্টিং এণ্ড বাইণ্ডিং ওয়াৰ্কছ্
৬৬, কলেজ ষ্ট্ৰীট, কলিকাতা - ১২ৰ
পৰা মুদ্ৰিত।
মূল্য—৷৵০ অনা।

উছৰ্গা

"মোৰ প্ৰিয়তমা পত্নী
শ্ৰীমতী চন্দ্ৰপ্ৰভা দেবীৰ হাতত
মৰমৰ চিন্‌স্বৰূপে দিলোঁ।"

"শ্ৰীদেবেন্দ্ৰ"

উপহার

....

....

____

....

লিখকৰ কথা

মোৰ খুল্শালি শ্ৰীমান্ আদৰে (প্ৰমোদে) আৰু মোৰ ডাঙৰ ল'ৰা শ্ৰীমান্ সোণে (হিৰণ্যই) উপন্যাস লিখিবলৈ মোক সদায় কয়। সিহঁতেই মোক উদ্‌গনি দি এই উপন্যাস লিখাত ৰাজী কৰালে। আদৰে মোৰ হিজিবিজিকৈ লিখা পাণ্ডুলিপিখন নকল কৰি ছপাৰ উপযুক্ত কৰি উলিয়ালে। দুই একলম অ'ত ত'ত লিখা অভ্যাস আছে যদিও— উপন্যাস লিখা এয়ে প্ৰথম। সমাজত যিবোৰ কথা সাধাৰণতে ঘটি থাকে তাৰে এটি চিত্ৰ দাঙি ধৰিবলৈ যত্ন কৰিছোঁ। এই উপন্যাসে যদি সমাজত আদৰ পায়, শ্ৰীমান্‌হঁতে মোৰ পৰা যথেষ্ট আদায় কৰিবৰ আশা ৰাখে। সিহঁতৰ মতে উপন্যাসখনি ভাল হৈছে। মোৰ মতে ভাল হোৱা নাই। সিহঁতে ৰাইজক বিচাৰৰ ভাৰ দিছে। সিহঁতৰ উদগনিৰ বাবে সিহঁতক প্ৰাণখুলি আশীৰ্ব্বাদ দিছোঁ। সাহিত্যচৰ্চ্চাত উভয়ৰে ৰাপ্ আছে। কালক্ৰমত যেন সিহঁতে সৰস্বতী আইৰ কৃপা লাভ কৰি সাহিত্য-চৰ্চ্চাত মন দিব পাৰে তাৰবাবে ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা জনাইছোঁ।

—০—

ভ্ৰান্তি

(১)

প্ৰিয়তমা বাসন্তি !

তুমি মোৰ জীৱনত বসন্তৰ মলয়া বায়ু আনি দিছা। তোমাৰ সমাগমত, তোমাৰ লগত মোৰ মিলনত মোৰ অন্তৰৰ প্ৰেমপুষ্প প্ৰস্ফুটিত হৈছে ; সেয়ে তোমাৰ বাসন্তী নামৰ সাৰ্থকতা আনি দিছে ; কিন্তু প্ৰিয়তমে, তোমাৰ মৌনতাৰ বাবে আৰু তোমাৰ সঙ্কুচিত স্বভাৱৰ কাৰণে মোৰ আনন্দ আৰু প্ৰাণৰ স্পন্দনে পূৰ্ণতা লাভ কৰিব পৰা নাই।

তুমি নাজানা তোমাৰ একাষাৰ প্ৰেম সম্ভাষণে মোৰ প্ৰাণত কি হেন্দোলনি তোলে! তোমাৰ মধুৰ প্ৰেমালিঙ্গনত মোৰ কি স্বৰ্গ-সুখ হয়! যদিও বা তুমি তাক জানা তাৰ কোনো অভিব্যক্তি তোমাৰ ব্যৱহাৰত ফুটি নোলায়। তোমাৰ মৌনতাই, তোমাৰ গাম্ভীৰ্য্যই মোৰ মনত আঘাত দিয়ে, মোৰ অন্তৰত ভাৱৰ উচ্ছ্বাসৰ যি জোৱাৰ উঠে তাৰ ভাঁটা আনি দিয়ে। তুমি শিক্ষিতা — তুমি নিশ্চয় অনুভৱ কৰিব পাৰা যে তোমাৰ পৰা মই কি বিচাৰিছোঁ।

তুমি মোৰ আৰু মই তোমাৰ। যদি তোমাৰ আৰু মোৰ ভিতৰত এই সম্বন্ধ হয়, তেন্তে তোমাৰ কিহৰ সঙ্কোচ, কিহৰ

লাজ, মই বুজি নেপাওঁ। তোমাৰ ওচৰলৈ যাবলৈ মই যিমান ব্যগ্ৰ হওঁ, মোক তোমাৰ ওচৰত পাবলৈ তোমাৰ সেই ব্যগ্ৰতা দেখা নাপাওঁ। সচাঁ হয়নে নহয় তুমিয়েই কোৱাচোন ?

মা'ক মোৰ সেৱা জনাবা আৰু তুমি মোৰ মৰম লবা।

তোমাৰ—

হেমন্ত

(২)

হেমন্ত ধুবুৰীৰ ডেপুটি কমিচনাৰ অফিচৰ কেৰাণী। বি, এ, পাছ। ঘৰ পাতিলাদহত। ঘৰত একমাত্ৰ বিধৱা মাক আৰু নব পৰিণীতা পত্নী বাসন্তী।

বাসন্তী কোকৰাঝাৰৰ এজন জোদ্দাৰৰ ছোৱালী। পিতাকৰ নাম জগবন্ধু বৰুৱা। বাসন্তী গাঁৱৰ ছোৱালী—ধুবুৰীত থাকি মেট্ৰিকুলেচন পাছ কৰিছে। ককায়েক এজন। বি, এ, পাছ। চব ডেপুটি কলেক্টাৰ — নাম প্ৰিয়বন্ধু বৰুৱা।

হেমন্তই বাসন্তীক বিয়া কৰোৱাৰ আগতে পঢ়াশুনা আৰু চাকৰিৰ কথাকেই ভাবিছিল। পঢ়াশুনা শেষ কৰি, চাকৰি লৈ বিয়া কৰোৱাৰ পাছতো শান্তিলোৱাৰ আগলৈকে বাসন্তীৰ চিন্তা বিশেষ একো কৰা নাছিল। শান্তি লোৱাৰ পাছত বাসন্তীৰ লগত যেতিয়া মিলিত হ'ল, তেতিয়াহে হেমন্তই যৌৱনৰ উন্মাদনা আৰু প্ৰেমৰ মধুৰিমাৰ সোৱাদ পায়।

বাসন্তী শিক্ষিতা হলেও গাৱঁৰ ছোৱালী। আধুনিকতাৰ আদৰ্শ আৰু লাসবিলাসে এতিয়াও বাসন্তীক চুব পৰা নাই।

বাসন্তী আদৰ্শ হিন্দু পৰিবাৰৰ ছোৱালী আৰু বোৱাৰী। কৰ্ত্তব্যপৰায়ণা আৰু গুৰুজনৰ সেৱিকা। পতিব্ৰতা আৰু প্ৰেমিকা। পাতিব্ৰত্যৰ বাহ্যিক ভেম আৰু প্ৰেমৰ আবেগ বা উচ্ছ্বাসৰ প্ৰকাশ নাই। গতিকে বাসন্তীৰ কথা কম আৰু গাম্ভীৰ্য্য বেছি। হেমন্ত বাসন্তীৰ প্ৰেমত মুগ্ধ আৰু লুব্ধ। বাসন্তীৰ প্ৰেম নিবেদনৰ পৰিমাণে হেমন্তৰ প্ৰেম-পিপাসা নিবৃত্তি কৰা নাই।

(৩)

বাসন্তীয়ে হেমন্তৰ চিঠি পাই লেফাফাটো খুলিব ধৰোঁতেই শাহুয়েক মাহেশ্বৰীয়ে দেখা পাই সুধিলে— হুঁ আই! এইখন হেমন্তৰ চিঠি নহয় নে? কি লিখিছে? শনিবাৰে কিয় ঘৰলৈ নাহিল? ভালে আছে তো?

বাসন্তীয়ে ল'ৰালৰিকৈ চিঠিখন খুলি পঢ়িলে আৰু মনৰ ভাব আৰু উচ্ছ্বাস মনতে মাৰ নিয়াই শাহুয়েকক ক'লে — আই! তেখেত ভালে আছে। জৰুৰী কাম থকাবাবেহে আহিব নোৱাৰিলে। চিন্তাৰ কাৰণ নাই বুলি জনাইছে।

শাহুয়েক মাহেশ্বৰী সৰলা আৰু পুত্ৰপ্ৰাণা! বোৱাৰীয়েকৰ কথা শুনি নিশ্চিন্ত হ'ল আৰু বোৱাৰীয়েকক চিঠিৰ উত্তৰ দিবলৈ গৈ ক'লে যে হেমন্ত যেন পাছৰ শনিবাৰে যেনেতেনে আহে সেই কথা লিখি দিব লাগে। বাসন্তীয়ে লিখিম বুলি কৈ — লাহেলাহে নিজৰ কুঠৰীত সোমাল গৈ আৰু মাহেশ্বৰী গা ধুবলৈ গুচি গ'ল।

বাসন্তীৰ পোনতে অন্তৰত হৰ্ষৰ ঢৌ উঠি লাহেলাহে বিষাদৰ ক'লা ডাৱৰে দেখা দিলে আৰু লগে লগে কিবা যেন এটি অনিশ্চিত আশঙ্কাই অন্তৰখন আগুৰি পেলালে।

বাসন্তী সেৱা আৰু শুশ্ৰূষাৰ মাজেদি প্ৰেমনিবেদন কৰিব জানে, কিন্তু অঙ্গভঙ্গিমা আৰু ভাষাৰ মাজেদি আধুনিক ধৰণে প্ৰেম নিবেদন কৰিব নাজানে। বাসন্তী যেতিয়া ধুবুৰীত পঢ়িছিল তেতিয়া বহুত নৱদম্পতীক ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ পাৰত নিঃসঙ্কোচে ফুৰিফুৰা দেখিছে আৰু অনেক ভদ্ৰলোকৰ ঘৰলৈ ফুৰিবলৈ যাওঁতে দেখা পাইছে যে আজিকালিৰ স্বামী-স্ত্ৰী কেনেকৈ ভাই-ভনীৰ নিচিনাকৈ শহৰ-শাহুয়েকৰ আগত কথা বতৰা পাতি হাঁহিতামাচা কৰে। আজিকালিৰ শিক্ষিতা ছোৱালী কেনেকৈ মতা মানুহৰ লগত স্বাধীনভাৱে ফুৰে আৰু কথা পাতে তাকো বাসন্তীয়ে দেখিছে। অসম্পৰ্কীয় মতা ল'ৰাৰ লগতো অনেক ছোৱালীয়ে অকল বন্ধুত্বৰ খাতিৰতে চিনেমা চাবলৈ যোৱা বাসন্তীয়ে দেখিছে। এনে স্বাধীন ব্যৱহাৰত যে অনেক ক্ষেত্ৰত পবিত্ৰ ভ্ৰাতৃ বা ভগ্নীভাৱ ফুটি উঠে আৰু নিৰ্দ্দোষ বন্ধুত্বৰ পৰিচয় পোৱা যায় তাকে বাসন্তীয়ে নিজে দেখিছে আৰু অনুভৱ কৰিছে; কিন্তু বাসন্তীয়ে নিজে কেতিয়াও মুকলি মনেৰে আন সম্পৰ্কীয় ডেকা ল'ৰাৰ লগত কথা পতা নাই বা হাঁহিতামচাত যোগ দিয়া নাই। বাসন্তী সদায় লাজকুৰীয়াভাৱে সমাজত চলা ফুৰা কৰিছে আৰু প্ৰয়োজনতকৈ অতিৰিক্ত কথা কাৰো লগত কোৱা নাই। বাসন্তীৰ প্ৰকৃতি নহয় যে প্ৰগলভভাৱে কৃত্ৰিম ভাষাৰে হেমন্তৰ ওচৰত প্ৰেম নিবেদন কৰিব পাৰে।

বাসন্তীৰ প্ৰেমত উত্তাল তৰঙ্গ নুঠে— মন্দাকিনীৰ ধীৰ শান্ত স্ৰোত বয়। বাসন্তীৰ প্ৰেমত তপত উচ্ছ্বাস নাই, — মাধুৰ্য্যৰ শান্ত আবেশ আছে। বাসন্তীৰ প্ৰেমত কৃত্ৰিম আড়ম্বৰ আৰু ব্যৱহাৰত প্ৰকাশ্য নগ্নতা নাই— অপ্ৰকাশ্য ভাবাবেগ আৰু অকৃত্ৰিম প্ৰেমৰ আবেষ্টন আছে। বাসন্তীয়ে হেমন্তৰ চিঠি পাই বুজিব পাৰা নাই কি কৰা উচিত হব। ভাষাৰ দ্বাৰা বা কথাৰ দ্বাৰা প্ৰেম নিবেদন কৰা বাসন্তীৰ প্ৰকৃতি নহয়। বাসন্তীয়ে আবেগপূৰ্ণ চিঠিৰ দ্বাৰা হেমন্তৰ ভুল দেখুৱাবলৈ অপাৰগ।

হেমন্তৰ বাসন্তীৰ লগত মিলনৰ যি ব্যগ্ৰতা বাসন্তীৰ সেই ব্যগ্ৰতা নাই বুলি হেমন্তই সন্দেহ কৰিছে; কিন্তু বাসন্তীয়ে কেনেকৈ বুজাব যে কি অধীৰতাৰ মাজত বাসন্তীয়ে সপ্তাহটোৰ ছয়টি দিন সোমবাৰৰ পৰা শনিবাৰলৈ হেমন্তৰ চিন্তাত কটায়।

বাসন্তীয়ে বুজি পাইছে যে হেমন্তৰ এই চিঠিৰ উত্তৰত বাসন্তীৰ পূৰ্ণ ব্যগ্ৰতা প্ৰকাশ পাব লাগিব, নহলে হেমন্তৰ সন্দেহ নুগুচিব।

(৪)

শ্ৰীশ্ৰীচৰণেষু,

প্ৰিয়তম, — আপুনি শনিবাৰে আহিব বুলি আমি বাট চাই আছিলোঁ। আপুনি নহাত আমি বৰ উদ্বিগ্ন হৈছিলোঁ। ৰবিবাৰে আপোনাৰ চিঠি পোৱাত "মা" নিশ্চিন্ত হৈছে। আপুনি

যে ভালে আছে আৰু জৰুৰী কামত আহিব পাৰা নাই মা'ক মই এই কথা কৈছোঁ। আগৰ শনিবাৰলৈ উদ্বিগ্ন মনে বাট চাই থাকিলোঁ।

সেৱিকা—

বাসন্তী।

হেমন্ত এই চিঠিত খুচি নহল। বাসন্তীৰ নতুন 'প্ৰিয়তম' সম্বোধন আৰু "আগৰ শনিবাৰলৈ উদ্বিগ্ন মনে বাট চাই থাকিলোঁ" এই সংক্ষিপ্ত ভাষাৰ দ্বাৰা হেমন্তৰ প্ৰেমপূৰ্ণ হৃদয় খুচি হব নোৱাৰিলে।

হেমন্তই উত্তৰ দিলে—মোৰ বহুত কাম। এতিয়া ঘৰলৈ যাব নোৱাৰিম। মা'ক সেৱা দিবা। তুমি মৰম ল'বা। মন বৰ উদাসীন!

পাছৰ শনিবাৰতো হেমন্ত নাহিল। বাসন্তীয়ে আয়েকক জনালে—আই! তেখেতৰ জৰুৰী কাম শেষ হোৱা নাই; গতিকে আহিব নোৱাৰিলে।

বাসন্তীৰ মনত বৰ দুখ লাগিল। বাসন্তীয়ে একো দোষ কৰা নাই—অথচ স্বামীয়ে অনৰ্থক ৰোষ কৰি নিজেও অশান্তি ভুগিছে আৰু বাসন্তীকো দুখ দিছে। বাসন্তীৰ এতিয়া উপায় কি?

বাসন্তীয়ে চিঠিৰ উত্তৰ দিলে—

শ্ৰীশ্ৰীচৰণেষু—

প্ৰিয়তম, — আপোনাৰ চিঠি পালোঁ। মনত বৰ দুঃখ লাগিছে। মোৰ যদি কিবা দোষ হৈছে ক্ষমা কৰিব। যদি

ছুটি পায় তেন্তে চিঠি পোৱামাত্ৰে এবাৰ আহিব। শনিবাৰলৈ কেইবাদিনো আছে।

আপোনাৰ সেৱিকা—

"বাসন্তী"

হেমন্তই চিঠি পঢ়ি বুজিলে যে বাসন্তীয়ে মনত বৰ দুখ পাইছে আৰু নোযোৱা বাবে ব্যগ্ৰ হৈছে। হেমন্তৰ তৎক্ষণাৎ ঘৰলৈ যাবলৈ মন গ'ল, কিন্তু ছুটীৰ কাৰণে দৰখাস্ত কৰিবলৈ লাজ পাইছে। ছুটীৰ কাৰণ কি দিব? মিছা কথা কৈ ছুটী লোৱাত হেমন্তৰ বৰ অনিচ্ছা। গতিকে শনিবাৰলৈ বাট চাই থাকিল; কিন্তু চিঠিৰ সংক্ষিপ্ত ভাষাত হেমন্ত যথেষ্ট খুচি হব নোৱাৰিলে। হেমন্তক লাগে কবিৰ ভাষাত চিঠি। বাসন্তী শিক্ষিতা ছোৱালী —কবিৰ ভাষাত কিয় চিঠি নিদিয়ে?

মিঃ বৰুৱা, কি কৰিছে বুলি সাধনা কাকতী আৰু বীণা মজুমদাৰে হেমন্তৰ খোটালীত সোমাল। হেমন্ত মেছত থাকে; কিন্তু অকলে এটা ৰুমত আছে। অকস্মাতে দুই গৰাকী যুৱতী ছোৱালী তেওঁৰ ঘৰত সোমোৱা দেখি তেওঁ আচৰিত হ'ল। পিছে দুয়োজনী ছোৱালীকে তেওঁ চিনে আৰু দুয়োৰো লগতেই তেওঁৰ কথাবতৰা আছে। সাধনা হৈছে ট্ৰেজাৰী অফিচাৰ নীলকান্ত কাকতীৰ ছোৱালী। এইবাৰ বাসন্তীৰ লগত মেট্ৰিক পাছ কৰিছে আৰু বীণা হৈছে ৰেভিনিউ চেৰিস্তাদাৰ ৰজত মজুমদাৰৰ ছোৱালী। একেলগে মেট্ৰিক পাছ কৰিছে। দুয়ো

অবিবাহিতা তেওঁলোকৰ ঘৰলৈ হেমন্ত প্ৰায়েই যায়। তাতেই তেওঁলোকৰ লগত হেমন্তৰ চিনাকী।

হেমন্তই বাসন্তীৰ কথা ভাবি আছিল আৰু বাসন্তীৰ চিঠিখনো সমুখতে পৰি আছিল। বাসন্তীৰ আখৰ সাধনাই ভালদৰে চিনি পায়। চিঠিখন দেখা মাত্ৰকে সাধনাৰ পঢ়া শেষ হৈ গ'ল। সাধনাই বুজিলে হেমন্ত বহুত দিন ঘৰলৈ যোৱা নাই। বাসন্তীৰ মনত দুখ লাগিছে দেখি সাধনা অলপ দুঃখিত হ'ল। সাধনা আৰু বাসন্তী বৰ বন্ধু। সাধনাই হেমন্তক ক'লে —

"মিঃ বৰুৱা—আপুনি কিমান দিন ঘৰলৈ যোৱা নাই ?"

এই প্ৰশ্নত হেমন্ত অলপ অপ্ৰস্তুত হ'ল — ক'লে "বেছিদিন নহয়— দুই সপ্তাহ মান যোৱা নাই।"

"আগেয়ে প্ৰতি সপ্তাহে গৈছিল হব পায়।"

"হয়।"

"এতিয়ানো কিয় নাযায় ?"

এই প্ৰশ্ন হেমন্তই বৰ ভাল পোৱা নাই। পিছে সাধনা যে বাসন্তীৰ বন্ধু হেমন্তই জানে; তাতে আকৌ সাধনা অচিনাকী ছোৱালী নহয়। গতিকে এনে ধৰণৰ প্ৰশ্নত হেমন্তই আপত্তিও কৰিব পাৰা নাই। গতিকে বহুত কাম পৰিছে বুলি আনফালে কথা ঘূৰাবৰ বাবে বীণাকে সুধিলে —মিছ্ মজুমদাৰ! হঠাতে দুয়ো কিয় আহিলা ?

বীণাই ক'লে — আহিলোঁ — প্ৰথমতে আপুনি বাসন্তীৰ বিৰহত কেনে আছে তাকে চাবলৈ।

বীণা বা সাধনাই যে হেমন্তক ইমান খোলাকৈ বাসন্তীক লৈ ঠাট্টা কৰিব পাৰে হেমন্তই ভাবিবই নোৱাৰিছিল। লগে লগে হেমন্তৰ মনত বীণাৰ লগত বাসন্তীৰ কি প্ৰভেদ তাৰ তুলনামূলক বিচাৰ আৰম্ভ হ'ল। বাসন্তীৰ প্ৰতি হেমন্তৰ এনেয়ে এটি ঔদাসীন্যৰ ভাব উপস্থিত হৈছিল — বীণা আৰু সাধনাৰ ব্যৱহাৰত সেইভাব পুনৰায় উদ্দীপিত হ'ল।

বিৰহ কেনেকৈ, মিছ্ মজুমদাৰ? মই দেখোন সপ্তাহে সপ্তাহে ঘৰলৈ যাওঁ। বিৰহ বুলিতো মোৰ ভাব নহয়।

"বিৰহ নহলে নো বাসন্তীয়ে দহোকুৰি আপোনাক যাবলৈ কিয় কয় ?" বুলি সাধনাই মাত লাগালে।

হেমন্ত বৰ অসুবিধাত পৰিল। হেমন্তই ক'লে—বাসন্তীতো তোমালোকৰ নিচিনা চহৰৰ ছোৱালী নহয়। মই যোৱা দুই শনিবাৰে ঘৰলৈ নোযোৱাত মোৰ বিষয়ে বিশেষ চিন্তা কৰিছে — কি জানিবা মোৰ গা মন বৰ ভালে থকা নাই।"

গা আপোনাৰ ভালে আছে ঠিক — কিন্তু মন যে ভালে নাই এইটো নিশ্চয়।

"কেনেকৈ জানিলা সাধনা ?"

হেমন্তই সাধনাক বাসন্তীৰ বন্ধু হিচাবে — বেছি আপোনাৰ জন বুলি ভাবে।

"কিয়, বাসন্তীয়ে আপোনালৈ লিখা চিঠিখনৰ পৰা।"

"তুমি ক'ত সেই চিঠি পঢ়িলা" বুলি কৈয়েই হেমন্তই দেখিলে যে চিঠিখন টেবিলৰ ওপৰতে পৰি আছে। হেমন্তই বেছি

কথা ঘূৰাব নোৱাৰি ক'লে — সাধনা! সচাঁকৈয়ে বাসন্তী আৰু তোমালোকৰ ভিতৰত অনেক প্ৰভেদ। বাসন্তী যদিও মেট্ৰিকুলেচন পাছ কৰিছে — তোমালোকৰ নিচিনা অনেক কথা জনা নাই।

সেই কাৰণেহে বোধহয় আপুনি ঘৰলৈ যাব এৰিছে? হেমন্তই বুজা নাছিল — তিৰোতা জাতি ইমান চতুৰা। তিৰোতাই বুজে তিৰোতাৰ বেদনা ক'ত। যদিও বীণা আৰু সাধনা বিবাহিতা নহয় তথাপি সিহঁত শিক্ষিতা ছোৱালী আৰু পূৰ্ণ-যুৱতী। বাসন্তীৰ চিঠিত লিখা দুই চাৰিষাৰ কথাৰ ভিতৰতে বাসন্তীৰ মনৰ অৱস্থা কি সিহঁতে বুজি পাইছে।

হেমন্তই একো উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে।

সাধনাই পুনৰায় ক'লে— মিঃ বৰুৱা, আপোনাৰ ভুল হৈছে। বাসন্তী এটি ৰত্ন। আপুনি তাইক ভুল বুজি দুখ নিদিব। আপুনি আজিয়েই ঘৰলৈ যাওক। মই দেউতাক কৈ আপোনাক ৪ দিনৰ ছুটী দিয়াম।

হেমন্তই ট্ৰেজাৰী অফিচতে সাধনাৰ দেউতাকৰ তলত কাম কৰে। হেমন্তই একো নমতা দেখি বীণাই ক'লে — মিঃ বৰুৱাই দেখোন একোকে নামাতিলে। আপুনি ঘৰলৈ যাব নে নেযায় কওক —। যদি নাযায় তেন্তে আমি বাসন্তীলৈ লিখি দিওঁ যে — "হে বাসন্তী দেবি — আজিকালি যি হিন্দু আইন জাৰী হব লাগিছে — সেই আইনৰ তলত "হিন্দু ললনাৰ" কোনো দুখ-দুৰ্গতি নাথাকিব।"

বীণাই যদিও এই কথাষাৰি নিৰ্দ্দোষভাৱে বিদ্ৰূপ কৰিবৰ মনেৰে কৈছিল — তথাপিতো হেমন্তৰ মনত বৰ আঘাত দিলে।

হেমন্তই ক'লে — তোমালোকে মোৰ প্ৰতি বৰ অবিচাৰ কৰা নাই নে?

বীণাই বৰ লাজ পালে। ক'লে— নহয় মিঃ বৰুৱা — মই ঠাট্টা কৰিহে কৈছিলোঁ। আপোনাৰ মনত আঘাত দিবলৈ কোৱা নাই। বিচ্ছেদত যে কোনো ৰমণীৰ সুখ নহয় আমি বুজি পাওঁ। আপোনালোকৰ ক্ষেত্ৰত আমি তেনে কথা ভবা নাই। আশাকৰোঁ আপুনি গভীৰভাৱে কথাটো গ্ৰহণ নকৰিব—আৰু কেতিয়াও বাসন্তীৰ আগত নুলিয়াব।

পিছে আমি কিয় আহিলোঁ—আপুনি দেখোন নুসুধিলেই।

কিয় আহিছা — মোক ভালকৈ সুধিবলৈ নো সময় ক'ত দিলা? এতিয়াও কোৱাচোন কিয় আহিছা?

আমি ইয়াত মহিলা সমিতিৰ জৰীয়তে মিছেছ্ অমলা ৰায়ক নিমন্ত্ৰণ কৰিছোঁ। তেখেত আহি হিন্দু আইনৰ বিষয়ে মহিলাৰ কি কৰ্ত্তব্য সেই বিষয়ে বক্তৃতা দিব।

তেন্তে সচাঁকৈয়ে বিবাহবিচ্ছেদ আইনত তোমালোকৰ সমৰ্থন আছে।

সমৰ্থন আছে নাই সেইটো পাছৰ কথা। এতিয়া মিছেছ্ অমলা ৰায় আহিলে এখন সভা পাতিব লাগিব। তাত আপোনাৰ সহায় আৱশ্যক হৈছে।

মই কি সহায় কৰিব পাৰোঁ ?

আপুনি এজন আৰ্টিষ্ট। আপুনি সভা মণ্ডপৰ গেইট্‌টো সজাই দিব লাগিব — আৰু গেইটৰ ওপৰত এটা চিত্ৰ আঁকি অমলা ৰায়ক সাদৰ অভ্যাৰ্থনা জনাব লাগিব। আপুনি কল্পনা কৰি যি ভাল হয় কৰিব। আমি একো ভাবি পোৱা নাই।

অৰ্থাৎ বিবাহ-বিচ্ছেদ আইনত যে মোৰো সমৰ্থন আছে তাকে স্পষ্টকৈ বুজাই দিব লাগিব।

নহয় নহয়, সেইটো নহয়। আপুনি এজন আৰ্টিষ্ট। আৰ্টৰ ওচৰত সাত খুন মাফ্। আৰ্টৰ সমৰ্থন আপোনাৰ সমৰ্থন নহয়।

"বাৰু, মোৰ ওপৰত দিয়া কামৰ ভাৰ মই গাত ললোঁ। পিছে সভাখন কেতিয়া ?"

"সভালৈ মাথোন ১৫ দিন আছে। আজি ৫ তাৰিখ। ২০ তাৰিখে আবেলি ২ বজাত মূল সভা। মিছেছ্ অমলা ৰায় ১৯ তাৰিখে গধূলিৰ গাড়ীত আহিব।

ভাল, তেন্তে আমি বিদায় হওঁ। যোৱাৰ আগতে আপোনাক পুনৰায় ঘৰলৈ যাবলৈ অনুৰোধ জনালোঁ আৰু বাসন্তীক আমাৰ কথা কবলৈ সনিৰ্ব্বন্ধ প্ৰাৰ্থনা জনালোঁ।

'ভাল বাৰু' বুলি কৈ হেমন্তই দুয়োকো বাটলৈ আহি আগ বঢ়াই থ'লে।

(৫)

পিছ দিনা ৪ দিনৰ ছুটী লৈ হেমন্ত ঘৰলৈ গ'ল। মাকে বৰ আনন্দ পালে আৰু বোৱাৰীয়েকৰ গুণ বখানি পুতেকৰ

আগত বহুত কথা ক'লে। বাসন্তীয়ে স্বামী অহা দেখি লৰালৰিকৈ হাত মুখ ধোৱা পানী, গামোচা আৰু পীৰা আগ বঢ়াই দিলে আৰু চাহ কৰিবলৈ লৰি গ'ল।

বাসন্তী বোৱাৰী। সমস্ত কাম নিজ হাতে কৰে নহলে শাহুয়েকে কৰিব লাগে। যদি বাসন্তী হেমন্তৰ ওচৰতে লাগি থাকে তেন্তে শাহুয়েকেহে চাহ কৰিব লাগে। বাসন্তীয়ে মৰিলেও সেইটো হব দিব নোৱাৰে।

হেমন্তক লাগিলে চাহকে নালাগে যদিহে বাসন্তী ওচৰতে বহি কথা পাতি থাকে। হেমন্তই মুখ ফুটাই একো নক'লেও বাসন্তী গুচি যোৱাত ভাল নাপালে। ইফালে মাকে বাসন্তীৰ অশেষ গুণৰ কথা কব লাগিছে। হেমন্তই নীৰৱ হৈ সকলো শুনি আছে।

চাহ হ'ল। এখন পান্-ধোৱাত কেইখনমান লুচি আৰু আলু ভাজা আৰু এটা বানবাটিত এবাটি চাহ আনি বাসন্তীয়ে হেমন্তৰ ওচৰতে থকা টিপয় এখনত থৈ দিলে।

"বোপা—চাহ জলপান খা" বুলি কৈ মাকে নিজৰ কামলৈ গুচি গ'ল। বাসন্তী ওচৰতে তামোল কাটিবলৈ ধৰিলে।

হেমন্তই চাহ জলপান খাই আছে আৰু বাসন্তীয়ে তামোল কাটি আছে। কোনেও কাকো কোনো কথা নকয়।

বাসন্তীয়ে একো কথা নকয় দেখি হেমন্তয়ো অভিমানতে একো নকয়। বাসন্তীয়ে কথাৰ দ্বাৰা মনৰ কথা প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। স্বামী অহাৰ আনন্দত মন যে কিমান উৎফুল্ল হৈছে

তাকো বুজ্জাব নোৱাৰে। লাজকুৰীয়া ভাব আৰু আনন্দৰ মাজত বাসন্তী নিমাত।

হেমন্তৰ মনত পৰিল — সাধনা আৰু বীণাৰ কথা। সাধনা আৰু বীণা বাসন্তীৰে লগৰ ছোৱালী। সিহঁতে কেনে আৰু বাসন্তী কেনে। সিহঁতে বিবাহ-বিচ্ছেদ আইনৰ সমৰ্থন সভা পাতিবলৈকো সঙ্কোচ নকৰে আৰু বাসন্তী দূৰৈৰ পৰা ঘৰলৈ অহা স্বামী সম্ভাষণতো লাজসঙ্কোচ কৰে। হেমন্তৰ মনৰ গধূৰতা নাতঁৰিল।

(৬)

ৰাতি খোৱাবোৱাৰ পাছত বাসন্তী শুবলৈ আহিল। হেমন্ত বাসন্তী আহিব আহিব বুলি বিছনাতে পৰি আছে। টোপনি যোৱা নাই। বাসন্তী আহি ঘৰৰ দুৱাৰ বন্ধ কৰি হেমন্তৰ ভৰিৰ কাষত আহি ৰহিল। হেমন্তই বাসন্তীয়ে কি কয় তাকে শুনিবলৈ বাট চাই আছে। বাসন্তীয়ে ভৰিৰ কাষত ৰহি হেমন্তই কি সোধে তাকে শুনিবলৈ বাট চাই আছে। বহুত সময় পাৰ হৈ গ'ল। বাসন্তীয়ে একো নোকোৱা দেখি হেমন্তৰ মনত অভিমান বাঢ়ি গ'ল। হেমন্তই একো নোকোৱা দেখি বাসন্তীৰ মনত ভয়ৰ মাত্ৰা বাঢ়ি গ'ল। কি ক'ম কি নক'ম ভাবি অৱশেষত বাসন্তীয়ে সুধিলে — "আপুনি কাহানিকৈ ধুবুৰীলৈ ঘূৰি যাব ?"

এই অতি সাধাৰণ প্ৰশ্নই হেমন্তৰ মনত সুখ দিব নোৱাৰিলে। উত্তৰ দিলে —"কাইলৈকে যাম।"

আৰু দুই এদিন থাকি যাব নোৱাৰে নে ? বাসন্তীৰ ব্যাকুল মনৰ আকুল প্ৰশ্ন। কথমপি চকুৰ পানী ৰোধকৰি এই কথাষাৰি সুধিছে।

হেমন্ত তাতো খুচি হব নোৱাৰি উত্তৰ দিলে — নহয় অফিচৰ জৰুৰী কাম আছে যাবই লাগিব।

"তেন্তে শনিবাৰে পুনৰ যেন আহে" বুলি বাসন্তীয়ে ক'লে।

"পাৰিলে আহিম" বুলি কৈ হেমন্ত টোপনি যোৱাৰ ভাৱত শুলে, আৰু বাসন্তীয়ে লাহেলাহে উঠি কাষতে শুই থাকিল।

ৰাতি পুৱা উঠি হেমন্ত সচাঁকৈয়ে ধুবুৰীলৈ গুচি গ'ল। সৰলা বাসন্তীয়ে নাজানিলে যে হেমন্ত ৪ দিনৰ ছুটী লৈ ঘৰলৈ আহিছিল। বাসন্তীৰ মনৰ কথা কোনে বুজিব ?

(৭)

মিছেছ্ অমলা ৰায় ধুবুৰীলৈ অহাৰ দিন ক্ৰমে ওচৰ চাপি আহিছে। হেমন্তই গেইট সজোৱা আৰু গেইটৰ ওপৰত চিত্ৰ আঁকিবৰ ভাৰ লৈছিল। ঘৰৰ পৰা ধুবুৰীলৈ আহিয়েই হেমন্তই চিত্ৰ আঁকিবলৈ ধৰিলে। চিত্ৰৰ কল্পনা—সমান মানসিক উৎকৰ্ষ নাথাকিলে স্বামী স্ত্ৰীৰ মিলন সুখৰ নহয়। চিত্ৰৰ সহায়ত এই কল্পনা পৰিস্ফুট কৰি বিবাহ-বিচ্ছেদ যে প্ৰয়োজন তাকে দেখুৱাইছে। স্বাধীন ভাৰতত স্ত্ৰী পুৰুষ উভয়ৰে সমান অধিকাৰ। সচাঁকৈয়ে যদি সকলো বিষয়ে উভয়ৰভাৱ সমান নহয় তেন্তে মিলন সুখময় নহয়। ই অতি স্পষ্ট কথা আৰু অত্যন্ত সত্য কল্পনা। এই আদৰ্শত সমাজ গঢ়ি উঠিব লাগে। এই আদৰ্শ সমাজত

দাঙি ধৰিবলৈকে হিন্দু আইনত বিবাহ-বিচ্ছেদ প্ৰথা থাকিব লাগে।

চিত্ৰ দেখি বীণা মজুমদাৰ বৰ খুচি হ'ল। সাধনাই কিন্তু এই চিত্ৰত আনন্দ পোৱা নাই। সাধনা যদি বাসন্তীৰ বন্ধু নহ'লহেঁতেন আৰু হেমন্ত যদি এই চিত্ৰৰ শিল্পী নহ'লহেঁতেন হয়তো সাধনাও খুচি হ'লহেঁতেন। সি যি কি নহওক হেমন্তৰ চিত্ৰই সমাজত আদৰ পালে আৰু হেমন্তৰ সন্মান বাঢ়ি গ'ল। লগেলগে হেমন্তৰ মনত বাসন্তী অতি নিকৃষ্টা বুলি ধাৰণা হবলৈ ধৰিলে।

অমলা ৰায়ৰ বক্তৃতা হেমন্তই বৰ মন দি শুনিছিল। বক্তৃতাৰ যুক্তিত আৰু ভাষাৰ মাধুৰ্য্যত হেমন্তৰ ধাৰণা হৈছিল —উপযুক্ত ক্ষেত্ৰত বিবাহ-বিচ্ছেদ সচাঁকৈয়ে দৰকাৰী।

"আৰ্টিষ্ট হেমন্তৰ পত্নী বাসন্তী শিক্ষিতা হলেও হেমন্তৰ উপযুক্তা নহয়—এইটো নিশ্চয়।" হেমন্তৰ মন ক্ৰমেক্ৰমে বাসন্তীৰ প্ৰতি বিৰাগ হবলৈ ধৰিলে।

"সাধনা! হেমন্ত বৰুৱা সচাঁকৈয়ে ভাল আৰ্টিষ্ট।"

"হয় বীণা—হেমন্ত বৰুৱাৰ চিত্ৰ সচাঁকৈয়ে ভাল হয়। কিন্তু হেমন্ত বৰুৱাতো কোনো দিনে সমাজত শিল্পী বুলি পৰিচিত হোৱা নাছিল।"

আহ, সাধনা! হেমন্ত বৰুৱাক ওলগ জনাই আহোঁগৈ।

বেয়া নহয়, যোৱা এবাৰ উচিত। এই বুলি সাধনা আৰু বীণা উভয়ে হেমন্ত বৰুৱাক বিচাৰি গ'ল। মেছত সন্ধ্যাৰ সময়ত

হেমন্ত বৰুৱা কমত বহি কিবা ভাবি আছে। বীণা আৰু সাধনা যে কমত সোমাইছে হেমন্ত বৰুৱাই কবই নোৱাৰে।

"কি মিঃ বৰুৱা! কি ভাবিছে" বুলি বীণাই মাত লগালে। হেমন্ত উচপ্ খাই উঠিল আৰু বীণা আৰু সাধনাক দেখি লজ্জিত হ'ল। ক'লে — তোমালোক যে আহিছা মই দেখাকে পোৱা নাই। কিয়নো আহিলা ?

সাধনা— "আহিলোঁ, আপুনি কি কৰিছে চাবলৈ। যোৱা সভাত লাভ আটাইতকৈ আপোনাৰে বেছি হ'ল। আপুনি চিত্ৰ-শিল্পী বুলি সমাজত ভালকৈ পৰিচিত হ'ল। ভাবিলোঁ বোলোঁ বৰুৱা দেৱৰ পৰা চাহ মিঠাই আদায় কঁৰোগৈ।"

"অ, হয়তো! চাহ মই এনেয়ে দিব লাগে, যি হেতুকে তোমালোক মোৰ ঘৰলৈ আহিছা। চিত্ৰ-শিল্পী হিচাবে সন্মান পোৱা বাবে চাহ খুৱাব মই ইচ্ছা নকৰোঁ! মোৰ এই সন্মান সমাজৰ অনুগ্ৰহ হে মাথোন। মই তাৰ উপযুক্ত নহওঁ।"

"কিয় নহয় বৰুৱা — আপুনি ভাবে নে কি যে এনে চিত্ৰ যেয়ে সেয়ে আঁকিব পাৰে।"

"যেয়ে সেয়ে আকিঁব নোৱাৰিলেও যে এই চিত্ৰ শিল্পী-জগতত আদৰ পাব পাৰে তেনে বিশ্বাস মোৰ নাই।"

"বাৰু বৰুৱা, এই বিষয়ে পাছত প্ৰমাণ পোৱা যাব। বৰ্ত্তমান আমাৰ প্ৰথম কথা আপোনাৰ পৰা চাহ মিঠাই আদায় কৰা, দ্বিতীয় কথা বাসন্তীৰ খবৰ লোৱা।"

"অ বাৰু!" বুলি হেমন্ত বৰুৱা ওলাই গৈ মেছৰ চাকৰ

মীনাৰামক চাহ তিনি কাপ আৰু তিনি প্লেট মিঠাই আনিবলৈ কৈ ঘূৰি আহিল। হেমন্ত বৰুৱা ঘূৰি আহিলত সাধনাই ক'লে—

"বীণা — আমাৰ প্ৰথম কথাটোৰ দিহা হ'ল। দ্বিতীয় কথাটোৰ বিষয়েও আমি এতিয়া জানিব খুজিছোঁ।"

"দ্বিতীয় কথাটো কি" বুলি হেমন্ত বৰুৱাই পুনৰ প্ৰশ্ন কৰিলে।

"অ! বাসন্তীৰ কথা আপুনি আমাৰ আগত কবই নোখোজে? বাসন্তী কেনে আছে? বাসন্তীয়ে আমাৰ কথা কি ক'লে? বাসন্তীয়ে আপোনাৰ কলাবিষ্ঠাৰ কিমান দূৰ সম্ভেদ পায় — ইত্যাদি বিষয়ে জানিবৰ বাবে আমাৰ বৰ কৌতূহল হৈছে" বুলি বীণাই ক'লে।

"তোমালোকেতো বাসন্তীক চিনি পোৱা। বাসন্তীৰ বিষয়ে নতুন কথা মোৰ কবলৈ কি আছে? বাসন্তী ভালে আছে। মোৰ চিত্ৰ অকাঁৰ বিষয়ে বাসন্তী নালাগে কোনেও নাজানে। জানিবৰ কোনো কাৰণো নাই। মইতো চিত্ৰ সদায় নাকোঁ, কেৱল তোমালোকৰ অনুৰোধ এবাব — নোৱাৰি সেই চিত্ৰটি আঁকি দিছোঁ।"

"নহয় বৰুৱা দেৱ! আপোনাৰ এই কলাবিষ্ঠাৰ বিষয়ে বাসন্তীয়ে নাজানে এই কথা আমি বিশ্বাস কৰোঁ কেনেকৈ? যদিহে নাজানে আপুনি তো বাসন্তীৰ প্ৰতি বৰ অবিচাৰ কৰিছে।" সাধনাই ক'লে— ।

"নহয় সাধনা—বাসন্তী আৰু তোমালোকৰ ভিতৰত অনেক প্ৰভেদ। বাসন্তী লিখাপঢ়া শিকিলেও তোমালোকৰ নিচিনা প্ৰগতিৰ বাটত আগবাঢ়িব পাৰা নাই আৰু ইচ্ছাও নকৰে।"

"মিঃ বৰুৱা — আপুনি বাসন্তীক ইয়ালৈ লৈ নাহে কেলেই?"

"কেনেকৈ নো আনিবা সাধনা? বুঢ়ী মা—তেওঁ পিতৃভিঠা এৰি আহিব নোখোজে। ইয়ালৈ বাসন্তীক আনি মা'ক নো ঘৰত কেনেকৈ এৰি আহো?"

"বাৰু আমি এবাৰ আপোনাৰ ঘৰলৈ যাম।"

"ভাল" বুলি হেমন্তই চাকৰৰ হাতৰ পৰা চাহ মিঠাই নি টেবুলৰ ওপৰত থৈ দুয়োকে দুবাটি চাহ আৰু দুই প্লেট মিঠাই আগ বঢ়াই দিলে — আৰু নিজে এবাটি চাহ আৰু মিঠাই এক প্লেট ললে।

"হেমন্ত আছা নে হে?" বুলি প্ৰিয়বন্ধু হেমন্তৰ কমত সোমাই দুগৰাকী মহিলাৰ লগত হেমন্তই চাহ মিঠাইৰ মজ্‌লিচ্‌ পাতি থকা দেখি কিছু আচৰিত হ'ল।

হেমন্তই — "আহক! আহক! আপুনি কেতিয়া আহিল" বুলি সুধিলে।

"এঃ, মই আজি আহিছোঁ হে — পিছে মই এতিয়া যাওঁ —পিছত আহিম" বুলি কৈ যাবলৈ ওলাল।

"নহয়, নহয়, বহক — এই মীনাৰাম —"

"দেউতা —"

"আৰু এবাটি চাহ আৰু এখন প্লেট লৈ আহ্‌চোন" বুলি মীনাৰামক আদেশ দিলে।

"খোৱা সাধনা। চাহ ঠাণ্ডা হৈ যায় নহয়। বৰুৱা লওক" বুলি হেমন্তই নিজৰ চাহ মিঠাই প্ৰিয়বন্ধুৰ ফালে আগ বঢ়াই দিলে।

"নহয়, নহয়, হেমন্ত! খোৱা, ভাল বাৰু মোৰ পাছত হলেও হব নহয়।"

"নহয় নহয়" বুলি হেমন্তই এক প্ৰকাৰ জোৰ কৰি প্ৰিয়বন্ধুৰ হাতত চাহ মিঠাই তুলি দিলে।

প্ৰিয়বন্ধুয়ে চাহ মিঠাই হাতত লোৱাৰ লগেলগে মীনাৰামে পুনৰায় এক কাপ চাহ আৰু এক প্লেট মিঠাই লৈ আহিল। তেতিয়া চাৰিও জনে চাহ খাবলৈ লাগিল।

হঠাতে প্ৰিয়বন্ধুৰ আবিৰ্ভাৱত বীণা আৰু সাধনা অলপ অপ্ৰস্তুত হ'ল। হেমন্তই বীণা আৰু সাধনাৰ সঙ্কোচভাৱ দূৰ কৰিবৰ বাবে ক'লে, — "সাধনা, এওঁ মোৰ আত্মীয়। তোমালোকৰো আত্মীয় বুলি কব পাৰি। এওঁ বাসন্তীৰ ডাঙৰ দাদা প্ৰিয়বন্ধু বৰুৱা বি, এ। চব ডেপুটি কলেক্টাৰ। আৰু এওঁ শ্ৰীমতী সাধনা কাকতী — আমাৰ ট্ৰেজাৰী অফিচৰ শ্ৰীযুত নীলকান্ত কাকতীৰ ছোৱালী আৰু এওঁ শ্ৰীমতী বীণা মজুমদাৰ— আমাৰ ৰেভিনিউ চেৰিস্তাদাৰ শ্ৰীযুত ৰজত মজুমদাৰৰ ছোৱালী। দুয়ো ধুবুৰী কলেজৰ প্ৰথম বাৰ্ষিক শ্ৰেণীৰ ছাত্ৰী। বাসন্তীৰ লগত মেট্ৰিক পাছ কৰিছিল। বাসন্তীৰ বন্ধু হিচাবে আৰু এওঁ লোকৰ দেউতাকসকলৰ লগত মোৰ ঘনিষ্ঠতা থকাবাবে মাজেসময়ে এওঁলোক ইয়ালৈ আহে। আজি শনিবাৰবাবে আহিছে।"

"আপুনি বাসন্তীৰ দাদা!" বুলি সাধনাই প্ৰথমে কথা ক'লে। "হয়" বুলি প্ৰিয়বন্ধুৱে উত্তৰ দিলে।

"ভাল বাৰু, পাছত আপোনাৰ লগত আমাৰ জনাশুনা হব—" এই বুলি সাধনা আৰু বীণাই দুয়োৰে পৰা নমস্কাৰ দি বিদায় ললে।

ইয়াৰ পাছত এদিন দুদিন কৈ পাঁচ মাহ কাটি গ'ল। হেমন্ত ঘৰলৈ যোৱা নাই। আগৰবাৰত এৰাতি থাকি পাছ দিনাই গুচি আহিছে। হেমন্তৰ মাকে বুজিলে যে বোৱাৰীয়েকৰ লগত ল'ৰাৰ মন মিলা নাই। হেমন্তৰ মাকৰ মন বোৱাৰীয়েকলৈ ক্ৰমে বিৰূপ হ'ল। চিঠিও ঘনকৈ নাযায়; গলেও মাকৰ নামতহে যায়। খৰচৰ টকা মনিঅৰ্ডাৰত সময়মতে যায়; কিন্তু হেমন্ত ঘৰলৈ নাযায়।

বাসন্তীয়ে পুনঃপুনঃ চিঠি দিয়ে, কিন্তু চিঠিৰ উত্তৰ নাপায়। বাসন্তীৰ চিঠিত কবিত্ব নাই। উদ্বিগ্নতা আছে; কিন্তু হেমন্তই সেই উদ্বিগ্নতা চিঠিৰ শাৰীত বিচাৰি নাপায়।

বাসন্তীৰ জীৱন ক্ৰমে বিষময় হব ধৰিছে। হেমন্ত ঘৰলৈ নাহে আৰু শাহুয়েকে ভাল মুখে কথা নকয়। হেমন্ত যে ঘৰলৈ নাহে তাৰ কাৰণ বোৱাৰীয়েক বুলি শাহুয়েকৰ সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস হৈছে। সেই বাবে বাসন্তীৰ মনৰ অৱস্থা আৰু বেছি অশান্তিপূৰ্ণ হৈছে।

শাহুৱেকে মাজেসময়ে ওচৰচুবুৰীয়া তিৰোতা মানুহৰ আগত কুলক্ষণী, অলক্ষ্মী, ৰাক্ষসী ইত্যাদি ভাষাৰে গালিও পাৰে। বাসন্তী নীৰবে সহ্য কৰে আৰু মনেমনে চকুলো টোকে। এনেতে বাসন্তীয়ে এদিন সাধনাৰ পৰা চিঠি এখন পালে।

"বাসন্তি! তোৰনো অলপো জ্ঞান নাইনে? তই যে নিজৰ বিপদ নিজে টানি আনিব লাগিছ তাকো বুজা নাইনে? যি তিৰোতাই স্বামীৰ মন যোগাই চলিব নোৱাৰে সেই তিৰোতাই জীৱনত শান্তি নাপায়। তই এই চিঠি পোৱামাত্ৰকে তৎক্ষণাৎ গুচি আহিবি। তোৰ লগত মোৰ অনেক কথা আছে। সম্ভৱ হলে লগতে শাহুৱেৰাকো লৈ আহিবি—।

তোৰ—

"সাধনা"।

সাধনাৰ চিঠি পাই বাসন্তী বৰ অস্থিৰ হ'ল। কথা কি একো বুজিব নোৱাৰিলে। সাধনাই তো কোনোদিনে এনেদৰে চিঠি দিয়া নাই। বাসন্তীয়ে নানাকথা ভাবি ধুবুৰীলৈ যাবলৈ মন কৰিলে। ধুবুৰীলৈ যাবলৈ হলে শাহুৱেকৰ অনুমতিৰ আৱশ্যক। আজিকালি শাহুৱেকে কথাই কথাই যেনে ব্যৱহাৰ কৰে, বাসন্তীৰ সুধিবলৈকো ভয় লাগে। তথাপি মৰসাহ কৰি শাহুৱেকক সুধিলে —

"আই! মই এবাৰ ধুবুৰীলৈ যাব খোজোঁ। যাব দিব নে?"

মাহেশ্বৰীয়ে হেমন্তৰ কথা ভাবি আছিল। বাসন্তীৰ নো কি দোষ তাকে মনেমনে বিচাৰ কৰি আছিল। মাহেশ্বৰীয়ে

ভাবিছিল — বাসন্তীৰ নো কি দোষ হেমন্তই পালে? এনে গুণৱতী ৰূপৱতী ছোৱালী কেইথন ঘৰত নো পোৱা যায়? বাসন্তীয়ে কোনোদিন শাহুৱেকৰ লগত বেয়া ব্যৱহাৰ কৰা নাই। গতিকে তেওঁ যদিও বাহ্যিক বাসন্তীক ৰূঢ় ব্যৱহাৰ কৰিছিল, তথাপি অন্তৰে অন্তৰে বাসন্তীৰ দোষ বিচাৰি নাপাই অনুশোচনাও ভোগ কৰিছিল। এনে সময়ত বাসন্তীৰ ধুবুৰীলৈ যোৱা প্ৰস্তাৱত তেওঁ সহজতে মান্তি হ'ল।

ক'লে — আই, তোৰ লগতে ময়ো যাম।

পাছ দিনা শাহুৱেক বোৱাৰীয়েক দুয়ো আহি ধুবুৰী পালে। বাসন্তীৰ লগতে শাহুৱেক অহা দেখি সাধনা কিছু আচৰিত হ'ল।

কাৰো ক'তো দোষ নাথাকে, কোনোৱে কাৰো ওচৰত কোনো অপৰাধত অপৰাধী নহয়, আৰু ইজনে সিজনৰ সুখ দুখত সমানে সহানুভূতিসম্পন্ন হৈ থকাতো সংসাৰত এনে একোটি অৱস্থাবিপৰ্য্যয় ঘটি উঠে আৰু এনে এটি ভ্ৰান্তিমূলক ধাৰণাৰ সৃষ্টি হয় যে ইজনে সিজনৰ প্ৰতি ৰোষ, অভিমান আৰু মিছা গপত ওফন্দি নিজেও অশান্তি ভুগে আৰু আন জনকো অশান্তি দিয়ে। হেমন্ত, বাসন্তী আৰু মাহেশ্বৰীৰ জীৱনযাত্ৰাত কি বিচিত্ৰময় ভ্ৰান্তিৰ উদ্ভৱ হৈছে। কাৰো ক'তো দোষ নাই, কাৰো ক'তো অপৰাধ নাই, কিন্তু অদৃষ্টৰ কি পৰিহাস!! ইজনৰ মনৰ কথা সিজনে ভাল দৰে বুজি নাপায়। যৌৱনৰ নৱোল্লাসিত প্ৰেমৰ উন্মাদনাত হেমন্ত কল্পনা ৰাজ্যত স্বৰ্গীয় প্ৰেমৰ সোৱাদ পাবলৈ

মতলীয়া। বাসন্তী স্বৰ্গীয় প্ৰেমৰ অৰ্ঘ্য আৰাধ্য দেৱতা পতিৰ শ্ৰীপাদপদ্মত নিবেদন কৰিবলৈ সুযোগ পোৱা নাই। পুত্ৰপ্ৰাণা মাহেশ্বৰীয়ে নিজৰ আদৰ্শানুযায়ী বোৱাৰী পায়ো পো-বোৱাৰীৰ সুখময় আৰু প্ৰেমময় সাংসাৰিক জীৱনযাত্ৰাৰ কোনো শুভ লক্ষণ দেখা নাপাই মনতে অশান্তি ভোগ কৰিছে।

বাসন্তী আৰু মাহেশ্বৰী সাধনাৰ ঘৰত আজি অতিথি। সাধনাই পুৰণি সখিক লগ পাই ক'ত থব, ক'ত নথব, এনে ভাৱত উথল-মাথল লগাইছে; কিন্তু বেছি আদৰ যত্ন দেখুৱাইছে মাহেশ্বৰীক।

মাহেশ্বৰীক যথাযোগ্য আদৰ অভ্যৰ্থনা আৰু আতিথ্য দেখুৱাই তেওঁক বিশ্ৰামৰ কাৰণে ঢাৰিপাটি পাৰি দি সাধনাই বাসন্তীক নিবলে নিজৰ পঢ়া কুঠৰীলৈ লৈ গ'ল। "নহয় নে বাসন্তি, তই নিজৰ বিপদ নিজে মাতি অনা নাইনে? তই বুজা নাই, ক'ত তোৰ বিপদ। ভোকত মানুহক পানী দিলে ভোক নুগুছে, পিয়াহত মানুহক ভাত দিলে পিয়াহ নপলায়। তোৰ ফল্গু নদীৰ প্ৰেমধাৰাই হেমন্তৰ উদ্দাম প্ৰেমোন্মাদনাৰ উত্তাল তৰঙ্গগতিত শান্তিৰ মলয়া বাৱ বোৱাব নোৱাৰে। তই বুজা নাই, পুৰুষ জাতিয়ে নাৰীৰ অন্তৰতম প্ৰদেশৰ গম্ভীৰতম প্ৰেমমন্দাকিনীৰ সুমধুৰ কল্লোল-ধ্বনি নুশুনে। পুৰুষ জাতিয়ে নাৰীৰ স্নেহান্ধহৃদয়ৰ নীৰৱ সেৱাত সন্তুষ্ট হব পাৰে; কিন্তু প্ৰেমনিবেদনৰ সংবাদ না পায়। পুৰুষে বিদায়কালত নাৰীৰ সজল চক্ষুৰ নীৰৱ ভাষা বুজি না পায়। এই জাতিয়ে

বিৰহব্যথিত নাৰীৰ অন্তৰৰ খবৰ না পায়। ক্ষণিকৰ উত্তেজনাত চাতুৰ্য্যময়ী প্ৰেমনিবেদনৰ মধুৰ ভাষাত বিমুগ্ধ হয়। এফালে উত্তাল-তৰঙ্গ আৰু আন ফালে সুশীতল মলয়া বাৱ — ইয়াৰ মাজেদি জীৱনতৰণী চলাই লৈ যাব লাগিব। হেমন্ত নৱ যৌৱনত মতলীয়া হৈ আজি তোৰ ওচৰত প্ৰেমাৰ্থী; আৰু তই প্ৰেমাৰ্থীৰ ওচৰত প্ৰেমনিবেদন কৰিব জনা নাই।"

সাধনাই হেমন্তৰ হৃদয়ৰ গভীৰতম প্ৰদেশৰ খবৰ পাইছে; আৰু সেই বাবে মৰমৰ সখীৰ দুখত বিচলিতা হৈ সেই খবৰ দিবৰ প্ৰয়াস কৰি এই দীঘলীয়া বক্তৃতাৰ পাতনি মেলিছিল; কিন্তু সাধনাই এই বক্তৃতা শেষ কৰিব নোৱাৰিলে। বাসন্তীৰ দুচকুৰ পৰা দুগালেদি দুধাৰি অশ্ৰুজল বৈ গ'ল; আৰু তাৰ পাছত সাধনাৰ কোলাত মুখ লুকাই হুক্ হুক্ কৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে।

মানুহৰ এইটো স্বভাৱ যে মানুহে নানাপ্ৰকাৰ অত্যাচাৰ, উৎপীড়ন আৰু নিষ্ঠুৰতাৰ মাজতো মন সৱল কৰি সংযম ৰক্ষা কৰিব পাৰে; কিন্তু তিলমাত্ৰ মৰমৰ স্পৰ্শ সহ্য কৰিব নোৱাৰে। অত্যাচাৰীৰ অত্যাচাৰ সহ্য কৰিব পৰা ক্ষমতা স্নেহৰ কোমল স্পৰ্শত নিশকতীয়া হৈ যায়। হেমন্তৰ নিষ্ঠুৰ ব্যৱহাৰ আৰু মাহেশ্বৰীৰ তিক্ত কৰ্কথনা, বিকৰ্থনা বাসন্তীয়ে ইমান দিন যেনেকৈ সহ্য কৰি আছিল, আজি সাধনাৰ স্নেহময় তিৰস্কাৰ তিলমাত্ৰ সহ্য কৰিব নোৱাৰিলে। বাসন্তী বিচলিত হৈ সাধনাৰ কোলাত মুখ থৈ একান্ত মনে কান্দিবলৈ ধৰিলে।

সাধনা এনে অৱস্থাৰ বাবে প্ৰস্তুত হৈ থকা নাছিল; কাৰণ সাধনা শিক্ষিতা ছোৱালী হলেও অবিবাহিতা। পতিৰ অনাদৃতা অৱস্থাত বাসন্তীয়ে যি যন্ত্ৰণা ভোগ কৰিছে তাক সাধনাই আংশিক বুজিব পাৰিলেও সম্পূৰ্ণ উপলব্ধি কৰিব পাৰা নাছিল। সেইবাবে সাধনা অলপ অপ্ৰস্তুত হোৱাৰ নিচিনা হ'ল।

পাছ দিনৰ কথা। মাহেশ্বৰী হেমন্তক লগ পাবলৈ উদ্‌গ্ৰীৱ হৈছে। বাসন্তীৰো হেমন্তৰ ওচৰলৈ যাবলৈ বৰ মন হৈছে; কিন্তু তেওঁৰ থকা ঠাই মেছ। তালৈ বাসন্তী যাবৰ মন কৰা নাই। সাধনাৰ ঘৰতো হেমন্তৰ লগত কথা পাতিবৰ মন কৰা নাই। গতিকে বাসন্তীৰ মনত এতিয়া ভাৱ হৈছে যে তেওঁ ধুবুৰীলৈ আহি ভাল কৰা নাই।

সাধনাই এই সমস্যাৰ সমাধান কৰিলে। সাধনাই আহি বাসন্তীক ক'লে—"বাসন্তি! আমি আজি—মই আৰু বীণাই-হেমন্ত বৰুৱাক আমাৰ ঘৰলৈ মাতি আহিছোঁ।" তেওঁ আবেলি আহিব। তইঁত অহাৰ কথা আমি কোৱা নাই। আই অহা কথাও কোৱা নাই। সাধনায়ো মাহেশ্বৰীক আই বুলি সম্বোধন কৰিছে। তঁই আইক একো কব নালাগে। মই সমস্ত বন্দৱস্ত কৰিম।

"সাধনা বাইদেউ, বীণা কিয় ইয়ালৈ অহা নাই। বীণাক মোৰ লগ পাবৰ মন গৈছে" বুলি বাসন্তীয়ে সুধিলে।

"বাসন্তি! বীণা আবেলি আহিব। তেতিয়া লগ পাবি" বুলি সাধনাই উত্তৰ দি মাহেশ্বৰী ক'ত আছে বিচাৰি গ'ল।

মাহেশ্বৰীয়ে হেমন্তক লগ পাবলৈ উৎকণ্ঠিতা হৈ আছে। তেওঁ ৰাতিপুৱাৰ পৰা সাধনাক বিচাৰি ফুৰিছে; কিন্তু লগ পোৱা নাই। সাধনা ৰাতিপুৱাই বীণাৰ ঘৰলৈ গৈছিল আৰু বীণাৰে সৈতে হেমন্তৰ মেছলৈ গৈ তেওঁক আবেলি সাধনাৰ ঘৰত চাহ জলপানৰ নিমন্ত্ৰণ দি আহিছে। ঘৰলৈ আহি বাসন্তীক খবৰ দি মাহেশ্বৰীক লগ ধৰিলে।

সাধনাই ক'লে—আই! আপোনাৰ ল'ৰাক আমি আজি আমাৰ ঘৰলৈ মাতি আহিছোঁ। আবেলিলৈ তেওঁ আহিব। আমি কিন্তু আপোনালোক অহা কথা তেওঁক কোৱা নাই। আপুনিও যেন বাসন্তী অহা কথা তেওঁক নকয়। আপুনি নিজে নকলে তেওঁ কেতিয়াও নোসোধে। আই! আমাৰ এই কথাষৰি যেন যেনেতেনে ৰাখে।"

মাহেশ্বৰী এই কথাত সৈমান হ'ল; কাৰণ বাসন্তীক লৈ অহা উচিত হোৱা নাই বুলি মাহেশ্বৰীয়ো মনেমনে ভাবি আছিল। পুতেকৰ আগত কি কৈফিয়ৎ দিব ভাবি পোৱা নাই।

(১২)

আবেলি হেমন্ত আহিল। হেমন্তই সাধনাৰ পিতাক নীলকান্ত কাকতীৰ লগত চ'ৰা ঘৰত কথা বতৰা পাতি আছে। নানাপ্ৰকাৰৰ অফিচৰ কথা, দেশৰ ৰাজনীতিৰ কথা, সমাজ-বিশৃঙ্খলাৰ কথা, অনেক কিছু কথা উভয়ৰ মাজত হ'ল। কাকতীয়ে কৈছে — "চোৱা হেমন্ত, দেশখন যেন ক্ৰমে আদৰ্শচ্যুত হব লাগিছে—মোৰ এনে ধাৰণা হব লাগিছে।"

হেমন্ত—"তেনেকৈ কিয় ভাবিছে কাকতী ডাঙৰীয়া? মই দেখোন ভাবিছোঁ — দেশখন এটা মহান্ আদৰ্শৰ ফালেহে যাব লাগিছে। দেশত অনেক কুসংস্কাৰ আৰু অন্ধবিশ্বাস আছিল। সেইবোৰ ক্ৰমে ক্ৰমে আঁতৰি যাব লাগিছে।"

"এটা উদাহৰণ দি কোৱা চোন হেমন্ত।"

"এই ধৰি লওক— বাল্য বিবাহ। ছোৱালী শান্তি হোৱাৰ পিছত বিয়া দিলে উৰ্দ্ধতন চৈধ্য পুৰুষ নৰকলৈ যায় আৰু আগতে বিয়া দিলে চৈধ্য পুৰুষৰ অক্ষয় পুণ্য লাভ হয় — এই বোৰ কথাৰ কিবা অৰ্থ আছেনে?"

"কিয় নাই হেমন্ত! সমাজ, ঈশ্বৰ আৰু ধৰ্ম্ম ইটোৰ লগত যদি সিটোৰ পৰম্পৰ সম্বন্ধ নাথাকে, তেন্তে দেশৰ কৃষ্টি গঢ়ি নুঠে। বৈবাহিক প্ৰথাই সমাজ দৃঢ় কৰি বান্ধি ৰাখে। সামাজিক প্ৰথাই দেশৰ কৃষ্টিৰ পৰিচয় দিয়ে। সমাজৰ সকলোবিলাক মানুহৰ বুদ্ধিবৃত্তি নাইবা আশা আকাঙ্ক্ষা সমান নহয়। সেইবাবে ৰুচিভেদে, বৃত্তিভেদে আৰু আশা-আকাঙ্ক্ষা-ভেদে মানুহৰ সমাজত শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হয়। এই শ্ৰেণীভেদ অনুসাৰে মানুহৰ সামাজিক ভেদ হয়। বৈবাহিক সম্বন্ধও এই শ্ৰেণীভেদ অনুসাৰে হয়।

"সেইটো জানো ভাল কথা?"

"কিয় নহয়? সেইটোৱেই স্বাভাৱিক কথা।"

"কেনেকৈ স্বাভাৱিক কথা?"

"ধৰিলোৱা — আজি গোটেইখন জগতৰ মানুহকে যদি

সমপৰ্য্যায়ভুক্ত কৰা হয় আৰু কোৱা হয় যে সকলো সমান — তাৰ দ্বাৰা সকলো মানুহ সমান হব নে? কেতিয়াও নহয়। এটা বিপুল জনতাৰ মাজতো মানুহে আপোনা আপুনি দল গঠন কৰে। মানুহ নালাগে — পশু, পক্ষী আদি প্ৰাণী-জগততো একে কথা। এখন পথাৰত যদি এহেজাৰ গৰু এৰি দিয়া হয়, সিহঁত আটাইবোৰ অকলে এটা এটা হৈ নাথাকে আৰু এহেজাৰৰ এটা দলো হৈ নাথাকে। দেখা যাব যে ২টা ৪টা কৈ সৰু সৰু দল বান্ধি আছে। কোনো এটা দল হয়তো একে ঠাইতে শুই আছে, কোনো এটা দল হয়তো একে ঠাইতে ঘাঁহ খাই আছে, আকৌ কোনো এটা দল হয়তো একেমুখে গৈ আছে। ইএটা স্বাভাৱিক প্ৰবৃত্তি। মানুহবো তেনেকুৱা। সমভাবাপন্ন সম প্ৰকৃতিৰ নাইবা সমব্যৱসায়ী লোকৰ বেলেগ বেলেগ শ্ৰেণী আপোনাআপুনি হৈ যায়। মানুহৰ প্ৰকৃতিভেদে, ৰুচিভেদে আৰু বৃত্তিভেদে শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি হয়। মানুহে ইয়াক কৰোঁ বুলি নকৰে। এই যে শ্ৰেণী-বিভাগ আপোনাআপুনি হয় ই সৃষ্টিৰ এটা লক্ষণ। এই সমভাবাপন্ন লোক সকলৰ মাজত বৈবাহিক সম্বন্ধ হলে শ্ৰেণীৰ বিভিন্নতা ক্ৰমে স্থায়ী ধৰণৰ হয়। এই বৈবাহিক সম্বন্ধৰ মাজেদি জাতীয় কৃষ্টি, আৰু সভ্যতাৰ পৰিচয় পোৱা যায়।

"মই আপোনাৰ কথা ভালকৈ বুজা নাই।"

"বুজিবা। মই বুজাই দিওঁ।" এনেতে সাধনাই আহি

পিতাকক ক'লে — "পিতা বৰুৱা দেৱ যে আহিছে আমি জনাই নাই। তেখেতৰ মাক বৰ উত্ৰাৱল হৈ তেখেতক লগ পাবলৈ বাট চাই আছে নহয়।"

"হয় নে কি? যোৱা বোপা ভিতৰলৈ যোৱা" বুলি কাকতী ডাঙৰীয়াই হেমন্তক ক'লে।

হেমন্তই একোকে নুবুজিলে। হেমন্তৰ মাক ইয়ালৈ আহিছে নে কি? হেমন্তৰ মুখ তেনেই সেতাঁ পৰি গ'ল। সুধিলে — কি কৈছা সাধনা! মা ইয়ালৈ আহিছে নে কি?

"হয় বৰুৱাদেৱ! আই — আপোনাৰ মাক — ইয়ালৈ আহিছে। আহক তেখেতক লগ পাব" বুলি ভিতৰলৈ আহিবলৈ ইঙ্গিত দি সাধনা আগ বাঢ়িল। হেমন্তয়ো সাধনাৰ পাছে পাছে ভিতৰলৈ গ'ল।

হেমন্তই ভাবিছে — মা ইয়ালৈ কেনেকৈ আহিল? কি সূত্ৰত সাধনাৰ ঘৰ বিচাৰি পালে। বাসন্তীক লগত লৈ আহিছে নে কি? নহলে বাসন্তীক অকলে এৰি থৈ আহিল নে কি?

ভিতৰত বৰ ঘৰৰ বাৰান্দাত এখন ডাঙৰ পীৰাত হেমন্তৰ মাক বহি আছে — কাষতে তামোলৰ ঠগীখন আগত লৈ সাধনাৰ মাকো বহিছে আৰু ওচৰতে এখন চেয়াৰ পাৰি থোৱা আছে। সাধনাৰ মাক বানেশ্বৰীয়ে "আহা বোপা! বহা" বুলি চেয়াৰখন দেখুৱাই দিলে।

হেমন্তই মাকক দেখি এটি সেৱা দিলে আৰু লগতে

সাধনাৰ মাককো সেৱা কৰিলে। তাৰ পাছত চেয়াৰত বহিল।

হেমন্তই সুধিলে — "মা তুমি কিয় আহিলা?"

ইতিমধ্যে মাহেশ্বৰীৰ মূৰত অনেক বুধি খেলাইছে। মাহেশ্বৰীয়ে ক'লে যে — "সাধনাই বাসন্তীলৈ চিঠি দিছে। বাসন্তীৰ চিঠিত দহোকুৰি মোক মাতি পঠাইছে — সেইবাবে আহিলোঁ।" সাধনাই বাসন্তীৰ লগত মাতি পঠিওৱা সচাঁ কথা। গতিকে মাহেশ্বৰীয়ে কবলৈ সুবিধা পালে।

এনেতে বীণা আহি পালে — আৰু হেমন্তক দেখি হাঁহি মাৰি ক'লে — "মিঃ বৰুৱা দেখোন। আজি কি ভাবি এই ফালে আহিছে?"

হেমন্তই উত্তৰ দিলে — "তোমালোকৰ খবৰ কৰিবলৈকে আহিছিলো।"

"মোৰ খবৰ কৰিবলৈ সাধনাহঁতৰ ঘৰলৈ আহিছে।" বুলি বীণাই হাঁহি দিলে। হেমন্তই ইয়াৰ উত্তৰ দিয়াৰ আগতে বীণা বাসন্তী ক'ত আছে বিচাৰি গ'ল। ঘৰৰ ভিতৰত বাসন্তীক লৈ সাধনা আৰু বীণাৰ মন্ত্ৰণা হব ধৰিলে। এতিয়া কি কৰা যায়? বাসন্তী অহা খবৰ দিয়া যাব নে নাযায়? নিদিলেও দেখোন ইমান ডাঙৰ কথাটো লুকাই ৰখা টান হব। গতিকে বাসন্তীক হেমন্তৰ আগত উলিয়াই দিয়াকে স্থিৰ কৰিলে।

চাহ জলপানৰ ব্যৱস্থা হ'ল। ঘৰৰ মজিয়াত পাৰি থোৱা

টেবিলত চাহ জলপান দিয়া হব। তাৰ আগতে চাহদানি, কাপপ্লেট, দুধ, চেনি বিধেবিধে এখন ট্ৰেৰ ওপৰত ৰখা হ'ল। পিঠা, কেক, বিস্কুট আদিৰে সৈতে ৪খন প্লেট সজাই থৈ হেমন্তক চাহ খাবলৈ মাতিলে। হেমন্ত আহিল। টেবিলৰ চাৰিউফালে পাতি থোৱা চেয়াৰ এখনত বহিল। এনেতে বাসন্তীয়ে আহি হেমন্তক দেখা দিলে। বাসন্তীক দেখি হেমন্ত আচৰিত হ'ল। সুধিলে — "তুমিও আহিছা ?" বাসন্তীয়ে ক'লে — "হয় — আই মোকো লৈ আহিলে আৰু নাহিলে মই তাত কাৰ লগত থাকিম ?"

হেমন্তই তাকেই ভাবি আছিল। মাকক সুধিবলৈকো লাজ লাজ পাই আছিল — আকৌ বাসন্তী অকলে কেনেকৈ কাৰ লগত আছে তাকো ভাবি পোৱা নাছিল। এতিয়া বুজিলে যে মাকে বাসন্তীক লগত লৈ আহিছে। এনেতে সাধনা আৰু বীণা আহি দেখা দিলে। সাধনাই চাহৰ কেটেলিটোৰ পৰা চাহ ঢালিবলৈ ধৰিলে আৰু বীণাই হেমতৰ ওচৰত এখন আৰু বাসতীৰ ওচৰত এখন প্লেট আগ বঢ়াই দি ক'লে — "ক'তা বাসন্তি, তই দেখোন থিয় হৈ থাকিল ? বহচোন্। উনৈশ শতিকাৰ ছোৱালী হব নালাগে দে চোন্ —কুৰি শতিকাৰ বা-বতাহ গাত লাগিলে তোৰ পাতিব্ৰত্য ভাঙি নাযায় দে চোন্, — বুলি একপ্ৰকাৰ জোৰ কৰি বীণাই বাসন্তীক চেয়াৰত বহুৱাই দিলে আৰু কাষতে নিজেও এখন চেয়াৰত বহিল। ইতিমধ্যে চাহ তৈয়াৰ হৈ গ'ল। সাধনাই

প্ৰত্যেকৰ আগতে একো কাপ চাহ থৈ নিজৰ বাবেও এক কাপ তৈয়াৰ কৰি ল'লে। বাসন্তীয়ে এইদৰে কোনদিন চাহ জলপান খোৱা নাই। সাধনা আৰু বীণাৰ বান্ধত পৰি এইদৰে বহিব লগা হোৱাত লাজ পাইছে; কিন্তু সিমান বেয়াও পোৱা নাই।

বাসন্তীৰ মনোভাৱ সাধনা আৰু বীণাৰ সান্নিধ্যত পৰিবৰ্ত্তিত হৈছে আৰু সঙ্কোচভাৱ বহুতখিনি আতঁৰ হৈছে।

বাসন্তীয়ে ক'লে — "সাধনা বাইদেউ ! তোৰ কিন্তু এইটো বৰ অন্যায়। তোৰ অতিথি হলোঁ বুলি তোৰ অত্যাচাৰ সহিব লাগিব যে তাৰ কিবা যুক্তি আছেনে ?"

সাধনা—কোনো যুক্তি নাই। মই একো অত্যাচাৰ কৰা নাই দে। বৰুৱাদেৱক চাহ খাবলৈ মাতিম মাতিম বুলি ভাবি আছিলোঁ, ইমান দিনে সময় পোৱা নাছিলোঁ। আজি এই সুযোগতে যদি হৰ-গৌৰীৰ পূজা হয় দোষ কি, বাসন্তি ! বাসন্তীয়ে লাজ পালে।

হৰ-গৌৰীৰ পূজা কি ? বুলি হেমন্তই সুধিলে।

বীণাই হাঁহিলে—এই ধৰক হৰ—আপুনি, গৌৰী — বাসন্তী বাইদেউ। হেমন্তই সিমান দকৈ ভাবি চোৱা নাছিল। হেমন্তই লাজ পালে।

বীণাই পুনৰায় ক'লে — চাহ যে চেঁচা হৈ গ'ল, বাসন্তী বাইদেউ। তুমি প্ৰথমতে ছুই নিদিলে বৰুৱাই নিশ্চয় নোছোৱে। নহয় নে বৰুৱাদেৱ ?

তোমালোকে যি কোৱা কোৱা — আজি তোমালোকৰ আক্ৰমণ সহ্য কৰিব পাৰিলেহে হৈছে।

সেইটো নহয়—বৰুৱাদেৱ, বাসন্তীয়ে চাহ দিলেহে আপুনি কাপ ছুব নহয় জানোঁ? দিয়াহে, বাসন্তী বাইদেউ। চাহৰ কাপটো আগবঢ়াই দিয়াচোন — বুলি বীণাই বাসন্তীৰ হাঁতখন চাহৰ কাপত লগাই দিলে।

বাসন্তী — ইমান নো জোৰ কৰিছা কিয় বীণা? চাহ কাপ মই দিয়াত নো কি দোষ আছে? বুলি কৈ বাসন্তীয়ে চাহৰ কাপটো হেমন্তৰ ফালে আগবঢ়াই দিলে।

"দোষ কি? গুণ হে" বুলি সাধনা আৰু বীণাই হাঁহিব ধৰিলে।

এইদৰে হাঁহি তামোচাৰ মাজত চাৰিওজনে চাহ জলপান খোৱা শেষ কৰিলে।

তামোলচালি খাব ধৰাৰ লগেলগে সাধনাই হেমন্তক ৰাতি থাকিবলৈ অনুৰোধ জনালে। হেমন্তই নানাপ্ৰকাৰ ওজৰ আপত্তি দেখুৱাইছে এনেতে মাহেশ্বৰী আহি ক'লে— "বোপা! ঘৰলৈ যাব লাগে। কেতিয়া সময় হব?" হেমন্তই ক'লে — "আজি বুধবাৰ হে। শনিবাৰৰ আগেয়ে যাব পৰা নাযাব মা।"

কিয়, তই এই কেই দিনৰ ছুটী লব নোৱাৰ নে?

পাৰে আই! বুলি বীণাই হঠাতে মাত লগালে।

তেন্তে তই ছুটী ল' হেমন্ত। এই কেইদিন নহয়—একেবাৰে

এমাহৰ ছুটী লব লাগে। যদি দৰকাৰ হয়, মই নিজে তহঁতৰ চাহাবক কৈ ছুটী মঞ্জুৰ কৰাম।

হেমন্তই একোকে মাতিব নোৱাৰিলে। এমাহৰ ছুটী লোৱাই স্থিৰ হ'ল। এনেতে সাধনাই ক'লে — "আই! আপোনাৰ ল'ৰাকো আজি আমাৰ ইয়াত থাকিবলৈ কওক। আপোনালোকো আছে যেতিয়া — বৰুৱাদেৱ থাকিলে বৰ ভাল হব — আই।"

হেমন্তই কোনো কথা কোৱাৰ আগতে মাহেশ্বৰীয়ে "হয়, থাক্ হেমন্ত" বুলি কৈ তেওঁ ওলাই গুচি গ'ল। তাৰ পাছতে সাধনাৰ মাক বানেশ্বৰীয়ে আহি হেমন্তক ৰাতি থাকিবলৈ অনুৰোধ জনালে। গতিকে হেমন্ত থাকিল।

ৰাতি খোৱাবোৱাৰ পাছত বীণা, সাধনা, বাসন্তী আৰু হেমন্তই বহি কথা পাতিছে।

"যোৱা কালি পণ্ডিত শ্ৰীহৰিহৰ শাস্ত্ৰী দেৱে হৰি সভাত হিন্দুধৰ্ম্মৰ বিষয়ে বক্তৃতা দিছিল নহয় নে, বৰুৱাদেৱ।" বুলি বীণাই সুধিলে।

"ক'তা মই তো একো জনা নাই, বীণা।"

"আপুনি কেনেকৈ জানিব? আপুনি তো কোনো খবৰকে ৰাখিব নোখোজে। আৰ্টিষ্ট মানুহ—আৰ্টৰ কথাকেই ভাবি থাকে। তাতে আকৌ বাসন্তীৰ লগত লুকাভাকু খেলিব লাগিছে। এইটো আকৌ আৰ্টৰ কি অভিনয়, বৰুৱাদেৱ?"

"তুমি যে কি কোৱা বীণা। মই কি লুকাভাকু খেলিছোঁ —আৰু আৰ্টৰ কথাকেই বা মই কি ভাবিব লাগিছোঁ," বুলি কথাৰ উত্তৰ দি হেমন্তই বাসন্তীৰ ফালে লক্ষ্য কৰিছে। বাসন্তী লাজতে ৰঙা পৰি তলমূৰ কৰিছে। সাধনা আৰু বীণায়ো বাসন্তীৰ এই ভাব লক্ষ্য কৰিছে।

বীণাই বাসন্তীক সুধিলে—বৰুৱাদেৱ কিমানদিন ঘৰলৈ যোৱা নাই, বাসন্তি!

বাসন্তী এই প্ৰশ্নৰ বাবে সাজু হৈ থকা নাছিল। সেইবাবে লাজতে মুচ্‌কুচ যোৱাৰ নিচিনা হৈছে। বাসন্তীয়ে সাধনা আৰু বীণাৰ লগত থাকি যিমান খোলাভাৱে কথা পাতিব পাৰিব বুলি ভাবিছিল, সিমান খোলা হব নোৱাৰিলে, বৰঞ্চ উঠি যাবৰ হে মন হৈছে। সাধনাই সকলো কথা বুজি পাইছে, আৰু কি উপায়ে দুয়োকো সহজ আৰু সৰল কথোপকথনৰ মাজলৈ টানি আনিব পাৰে সেই কথা চিন্তা কৰিছে।

বীণাৰ প্ৰতি হেমন্তৰ এটি স্নেহপূৰ্ণ ভাৱ কেতিয়াবাৰ পৰাই ওপজিছে। বীণাৰ কথাবতৰা আৰু সঙ্কোচহীন ব্যৱহাৰে হেমন্তক মুগ্ধ কৰিছে। বীণাৰ লগত কথা পাতিবলৈ হেমন্তই ভাল পায়; আৰু বীণাৰ অঙ্গীভঙ্গী হেমন্তৰ ভাল লাগে। বীণাই আজি হেমন্তক যি প্ৰশ্ন কৰিছে - আন কোনো তিৰোতা মানুহে এনেদৰে প্ৰশ্ন কৰিব নোৱাৰে। স্বামী-স্ত্ৰীৰ গোপন কথাৰ সম্ভেদ লোৱা কোনো মানুহৰে উচিত নহয়। বীণাৰ এই প্ৰশ্নত হেমন্ত অপ্ৰতিভ হৈছে আৰু বিৰক্তও হৈছে; কিন্তু যি

হেতুকে এই প্ৰশ্ন বীণাই কৰিছে, সেইবাবে হেমন্তই বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰিব পাৰা নাই। বীণাৰ প্ৰতি হেমন্তৰ এটি বিশেষ আকৰ্ষণ আছে। সেইবাবে যি কথাত মানুহে স্বাভাৱিকতে বেয়া পোৱা উচিত, আৰু যি কথা অত্যন্ত ব্যক্তিগত তেনে এটি কথাকে মনৰ নিভৃততম স্থানৰ দুৰ্ব্বলতাত আঘাত কৰা সত্বেও হেমন্তই বীণাক বেয়া নাপালে আৰু মনে মনে থাকিল। সাধনাই কিন্তু হেমন্তৰ মৌনভাৱ লক্ষ্য কৰি কথাৰ প্ৰসঙ্গ পৰিবৰ্ত্তনৰ যত্ন কৰিলে।

"পণ্ডিত হৰিহৰ শাস্ত্ৰীয়ে বক্তৃতা কি বিষয়ে দিছিল, বীণা ?" বুলি সাধনাই সুধিলে।

শাস্ত্ৰী মহাশয়ৰ বক্তৃতাৰ বিষয় আছিল—হিন্দুধৰ্ম্ম আৰু ভাৰতীয় সংস্কৃতি। তুমি দেখোন নিজে বক্তৃতা শুনিছা, আকৌ মোক কিয় সুধিছা সাধনা বাইদেউ ?

নহয়, তই নো কি বুজিছ তাকে হে জানিবলৈ সুধিছোঁ।

হিন্দুধৰ্ম্মৰ বিষয়ে তেওঁ কি বক্তৃতা দিলে ? বুলি হেমন্তই প্ৰশ্ন কৰিলে।

বক্তৃতাত অনেক কথা তেওঁ কৈছে। মূলতঃ কৈছে—হিন্দু-ধৰ্ম্ম সনাতন, ই অমৰণ অভগন। ইয়াৰ গূঢ়তত্ত্ব—আত্মোপলব্ধি —বুলি সাধনাই উত্তৰ দিলে।

অলপমান বুজাই কোৱাচোন সাধনা—তেওঁ কি কৈছিল বুলি হেমন্তই প্ৰশ্ন কৰিলে।

তেওঁ যিমানবোৰ সংস্কৃত শ্লোক আৰু বেদৰ সূত্ৰ মাতি বুজাই দিছিল মই সেইবোৰ কথা কেনেকৈ কওঁ, বৰুৱাদেৱ ?

নহয় নহয়—মূল কথাখিনিতো তুমি কব পাৰা ?

মই যি বুজিলোঁ তাৰ পৰা ইয়াকে বুজা যায়—যে জাতিভেদ আৰু খাদ্যাখাদ্যভেদেই হিন্দুধৰ্ম্ম নহয়। জাতিভেদ আৰু খাদ্যাখাদ্যভেদ হৈছে মানুহৰ বংশগত আৰু সমাজগত কৃষ্টি ৰক্ষাৰ বাবেহে।

তাৰ অৰ্থ ?

অৰ্থাৎ এই ধৰক—আজি আমি কুটীৰ শিল্পৰ বাবে ববকৈ চিঞৰবাখৰ লগাইছোঁ ; কিন্তু কুটীৰ শিল্পৰ কোনো উন্নতি হোৱা দেখা নাযায়—আন হাতে পুৰণি শিল্পবোৰ ক্ৰমে মাৰ যোৱা হে দেখা পাব লাগিছোঁ। ইয়াৰ মানে কি ? মানে হৈছে—জাতিভেদত উচ্চনীচ ভাব চলা বাবে যাক নীচ বুলি ভবা হৈছে, তেনে লোকৰ প্ৰতি এটা ঘৃণা বা তুচ্ছ তাচ্ছিল্যৰ ভাৱ দেখা গৈছে আৰু এই নীচ বা ঘৃণা ভাৱৰ উৎপত্তি হৈছে জীৱিকা অৰ্জ্জনৰ বাবে লোৱা বৃত্তি লৈ। আন দেশত কোনো বৃত্তিয়েই ঘৃণনীয় নহয়। এই ঘৃণাভাৱ—কুমাৰ কমাৰ, ধোবা মুচি, তাঁতী প্ৰত্যেকতে তাৰতম্য হিচাবে বৰ্ত্তি থকা বাবে কুটীৰ শিল্পৰ উন্নতি নহয়। হিন্দুধৰ্ম্মৰ উদ্দেশ্যে সেইটো নাছিল। সুখেস্বচ্ছন্দে থাকিবলৈ হ'লে মানুহৰ নানাপ্ৰকাৰ বস্তুৰ আৱশ্যক। নিজৰ ঘৰখনৰ প্ৰত্যেক পৰিয়ালৰে প্ৰয়োজনীয় সমস্ত বস্তু এজন মানুহে তৈৰি কৰি লব নোৱাৰে। আন আন মানুহৰ সাহায্য আৱশ্যক। গতিকে যেয়ে যিটো তৈয়াৰ কৰিবলৈ শিকিলে, তেওঁৰ পৰা সেইবিষয়ে সহায় হ'ল। সেইদৰে প্ৰত্যেকটো বৃত্তি বাপেকে পুতেতক শিকালে বা বাপেকক দেখি পুতেকে শিকিলে। এইদৰে প্ৰাচীন ভাৰতত কুটীৰ শিল্প গঢ়ি উঠিছিল। এই বিৰাট ভাৰতীয় জাতীৰ সকলোবোৰ কথা একত্ৰিত কৰি যি এটা কৃষ্টিৰ পৰিচয় আমি পাওঁ সেয়ে ভাৰতীয় প্ৰাচীন সংস্কৃতি।

"বাৰু ! ইয়াৰ লগত খাদ্যাখাদ্যৰ কি সম্পৰ্ক" বুলি হেমন্তই প্ৰশ্ন কৰিলে !

খাদ্যাখাদ্যৰ সম্পৰ্ক হ'ল—খাদ্যৰ গুণ আৰু ব্যক্তিগত ৰুচিভেদে খাদ্য আৰু অখাদ্য বস্তুৰ ভেদ হ'ল। কি মাংসৰ কি গুণ, কি মাছৰ কি গুণ আৰু কি দ্ৰব্যৰ কি গুণ—আয়ুৰ্ব্বেদ শাস্ত্ৰত তাৰ বৰ্ণনা আছে। মস্তিষ্ক বা শৰীৰ বৰ্দ্ধনৰ বাবে যি দ্ৰব্যৰ আৱশ্যক, প্ৰয়োজনভেদে সেই খাদ্যৰ প্ৰচলন হ'ল। সেই অনুসাৰে খাদ্যাখাদ্যৰ বিচাৰ হ'ল। সচাঁকৈয়ে দেখা যায় হিন্দুৰ যি উৎকৃষ্ট খাদ্য সেই খাদ্যই বল, বুদ্ধি আৰু মেধাৰ পুষ্টি সাধন কৰে। জলবায়ুভেদেও খাদ্যৰ তাৰতম্য হৈছিল। বিভিন্ন দেশত বিভিন্ন খাদ্যৰ প্ৰচলন হোৱাৰ ই এটা প্ৰধান কাৰণ। যি জাতিৰ অতীত বুৰঞ্জী ইমান জ্ঞানদায়ক, সেই জাতিৰ অতীতৰ নিয়ম প্ৰথাৰ প্ৰতি মানুহৰ অৱহেলা আৰু বিদ্বেষ জাতিৰ মঙ্গলসূচক কথা কেতিয়াও নহয়—বুলি শাস্ত্ৰীদেৱে বক্তৃতাত কৈছে। পিছে ৰাতি এতিয়া প্ৰায় বাৰটা। সকলোৰে এতিয়া শোৱাহে উচিত বুলি সাধনাই মন্তব্য কৰিলে।

কোনে ক'ত শুব তাৰ ব্যৱস্থা সাধনাই পূৰ্ব্বৰ পৰাই কৰি থৈছে। সাধনা আৰু বীণা একে বিছনাতে এটা খোটালীত

থাকিব। আন এটা খোটালীত হেমন্ত আৰু বাসন্তীৰ বাবে বিছনা স্থিৰ হৈ আছে। সেই অনুসাৰে সাধনাই হেমন্ত আৰু বাসন্তীক লক্ষ্য কৰি ক'লে—বাসন্তি! তহঁতৰ বিছনা সেই খোটালীত কৰি দিয়া হৈছে। পানী, ঘটি, গামোছা সমস্ত দিয়া হৈছে আৰু যদি তহঁতৰ কিবা আৱশ্যক আছে, তেন্তে বিচাৰি ল'। ৰাতিপুৱা হ'লে মই কিন্তু সোনকালে উঠিব নোৱাৰো। মোৰ পলমকৈ উঠাৰ হে অভ্যাস। ৰাতিপুৱাই যাতে তহঁত একো দিগ্‌দাৰিত নপৰ তাৰবাবে যি ব্যৱস্থা হয় মই এতিয়াই তাক কৰি থৈছোঁ। এই বুলি সাধনাই বীণাক হাতত ধৰি একপ্ৰকাৰ টানি লৈ গ'ল।

হেমন্ত আৰু বাসন্তী উভয়ে কিছু সময় বহি থকাৰ পাছত বাসন্তীয়ে হেমন্তক ভৰিত পৰি সেৱা কৰিলে আৰু 'আহক' বুলি মাতিলে।

হেমন্ত লাহেলাহে উঠি গৈ খোটালীত সোমাল। বাসন্তীয়ো হেমন্তৰ পাছেপাছে গৈ খোটালীত সোমাই দুৱাৰ বন্ধ কৰিলে।

হেমন্তই বাসন্তীক সুধিলে—হঠাতে মোক খবৰ নিদিয়াকৈ তুমি মা'ক পৰৰ ঘৰলৈ কিয় লৈ আহিছা, বাসন্তি!

বাসন্তী বিপদত পৰিল। বাসন্তী এই প্ৰশ্নৰ বাবে সাজু থকা নাছিল আৰু মাহেশ্বৰীৰ কথাৰ পৰাই হেমন্তই বাসন্তীক এই বিষয়ে কোনো দোষ নিদিব বুলি ভাবিছিল।

বাসন্তীয়ে সেইবাবে একো উত্তৰ নিদিয়াকৈ থাকিল; কিন্তু হেমন্তৰ অলপ খং উঠিল। পুনৰায় সুধিলে—মোক খবৰ

নিদিয়াকৈ তুমি মা'ক ইয়ালৈ অনা যে উচিত হোৱা নাই, সেই কথা তুমি বুজি পাইছা নে নাই? হেমন্তৰ কথাৰ সুৰ দেখি বাসন্তীয়ে ভয়তে একো উত্তৰ দিব নোৱাৰি মনেমনে থাকিল।

তোমাক লৈ মই কেনেকৈ চলোঁ বাসন্তি?—বুলি হেমন্তই পুনঃ প্ৰশ্ন কৰিলে। ই বৰ গধুৰ আৰু মৰ্ম্মভেদী প্ৰশ্ন।

বাসন্তীয়ে মনত বৰ আঘাত পালে আৰু মুখ ঘুৰাই লৈ উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

কান্দিলে নহয়, বাসন্তি! তুমি মোৰ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিবই লাগিব। তুমি মা'ক লৈ আহিছা—অথচ মোক কোনো খবৰ দিয়া নাই। এইটো তোমাৰ দোষ হোৱা নাই নে? বাসন্তীয়ে বুজিলে—হেমন্তই কঠোৰ ভাৱে প্ৰশ্ন কৰিছে।

"খবৰ দিবৰ সময় নাপালোঁ। মা হঠাতে আহোঁ বুলি আহিলে। টেলিগ্ৰাম দিলে আপুনি নাপায় বুলি ভাবিলোঁ। মই জানি শুনি একো দোষ কৰা নাই। মোক ক্ষমা কৰক।"

হেমন্তই ভাবি চালে যে—হব পাৰে; কিন্তু তথাপিতো কোমলভাৱে একোকে নক'লে—কেৱল হুঁ বুলি উত্তৰ দিলে।

বাসন্তী ভীতা হ'ল আৰু একোকে নকৈ লাহেলাহে হেমন্তৰ ভৰিৰ কাষত বহি ভৰিৰ আঙুলিবোৰ লাৰিবলৈ ধৰিলে। হেমন্তই ভৰি দুখন কোচাঁই নিলে আৰু ক'লে—"নহয় বাসন্তি! তুমি মোৰ প্ৰতি উপযুক্ত ব্যৱহাৰ কৰা নাই। হয় তুমি ব্যৱহাৰ নাজানা, নহয় তুমি মোক মনেমনে অৱহেলা কৰা।"

বাসন্তীৰ প্ৰাণত যি আঘাত লাগিল, তাক হেমন্তই বুজি পোৱাহেতেঁন হয়তো এইদৰে নকলেহেঁতেন। বাসন্তীয়ে কেনেকৈ মনৰ ভাৱ ব্যক্ত কৰিব ? সেৱাত, শুশ্ৰূষাত আৰু ব্যৱহাৰত যদি মনৰ কথা ফুটি নোলায়—ভাষাৰ দ্বাৰা তাক কেনেকৈ ফুটাব। বাসন্তীয়ে পুনঃ কান্দিব ধৰিলে।

হেমন্তই ভাবি চোৱা নাই—মাহেশ্বৰীৰো যে এই কাৰ্য্যত যথেষ্ট যোগ আছে। নীলকান্ত কাকতী হেমন্তৰ উপৰিস্থ কৰ্ম্মচাৰী; সেই বুলিয়েই বিশেষকৈ সপৰিবাৰে তেওঁৰ ঘৰত অতিথি হোৱা কথাটোত হেমন্তই বৰ লাজ পাইছে। মাহেশ্বৰী আৰু বাসন্তী যদি ধুবুৰীলৈ আহিব খুজিছিল; সি তাৰ কিবা এটি ব্যৱস্থা নিশ্চয় কৰিলেহেঁতেন। হেমন্তই ভাবি চোৱা নাই যে সাধনাও কিছুপৰিমাণে এই কাৰ্য্যত লিপ্ত আছে। হেমন্তই সকলোখিনি কথাৰ বাবে বাসন্তীকেই দায়ী কৰিছে। ই যে এটা কি মাৰাত্মক ভুল হেমন্তৰ মগজুত নেখেলালে।

ওৰে ৰাতি বাসন্তীয়ে কান্দি কটালে আৰু হেমন্তয়ো অনিদ্ৰ ৰাতি কটালে। ৰাতিপুৱাই উঠি কাকো কোনো খবৰ নিদিয়াকৈ হেমন্ত মেছলৈ গুচি গ'ল।

১৩

বাসন্তীৰ মনত বৰ আঘাত লাগিল। পৰৰ ঘৰত এনে ব্যৱহাৰ কৰা হেমন্তৰ জানো উচিত হৈছে ? হেমন্তই এনে অপমান কৰিব পাৰিব, বাসন্তীয়ে সপোনতো ভবা নাছিল। সি যি কি নহওক মানেমানে এতিয়া বাসন্তী ঘৰলৈ ঘুৰি যাব পাৰিলে ভাল পায়। ৰাতিপুৱা সাধনা পলমকৈ উঠে সচাঁ; কিন্তু আজি অতিথি ঘৰত আছে, সেইবাবে কিছু সোনকালে উঠিছে। উঠিয়েই বাসন্তীৰ খবৰ কৰিছে। দেখিলে বাসন্তী অকলে বহি আছে। সুধিলে—বাসন্তি ! বৰুৱা কলৈ গ'ল ?

বাসন্তীয়ে আচল কথাটো লুকাবৰ মনেৰে ক'লে –"ফুৰিবলৈ যাওঁ" বুলি কৈ ওলাই গ'ল।

সাধনাই ভাবিলে যে চাহ খোৱাৰ সময়লৈকে ঘুৰি আহিব। গতিকে আন একোকে নাভাবি বাসন্তীক ক'লে—তই তেন্তে ইয়াত বহি আছ কিয় ? গা পা ধোৱাৰ ব্যৱস্থা নকৰ কিয় ? এই বুলি গা-ধোৱা ঘৰ দেখুৱাই দিলে। সাধনাই বুজিব নোৱাৰাকৈ কোনো প্ৰকাৰে ইয়াৰ পৰা ঘৰলৈ যাব পাৰিলে হয় —বাসন্তীৰ একমাত্ৰ চিন্তা এয়ে হ'ল।

বাসন্তীৰ কি দোষ ? হেমন্তই পুনঃপুনঃ বাসন্তীক এনে কঠোৰ আচৰণ কিয় কৰে ? বাসন্তীয়ে তাৰ কাৰণ ভাবি নাপায়। বিশেষকৈ পৰৰ ঘৰত এনে ব্যৱহাৰ কৰাত বাসন্তী বৰ অপমানিত বোধ কৰিছে আৰু মনত বৰ তিতা লাগিছে।

হেমন্ত হঠাতে ওলাই গ'ল। বাটত ভাবিলে যে এইদৰে ওলাই অহা উচিত হোৱা নাই। সাধনা, বীণা আৰু মাকে কি ভাবিব ? পুনৰায় ঘূৰি আহিবলৈকো লাজ পাইছে। ঘূৰি গ'লে বাসন্তীয়ে কি ভাবিব ? হেমন্তই বুজি পোৱা নাই যে ঘূৰি গ'লে বাসন্তীৰ মান ৰক্ষা হয়। এনেতে আগতে কাকতীক দেখা

পালে। কাকতী ৰাতিপুৱাই উঠি প্ৰভাতভ্ৰমণত ওলায়। ঘূৰি আহিবৰ সময়ত বাটতে হেমন্তক লগ পাই ক'লে—কিহে হেমন্ত! তোমাৰো প্ৰভাতভ্ৰমণৰ অভ্যাস আছে নে কি?

হেমন্তই উপায় বিচাৰি পালে। প্ৰভাতভ্ৰমণৰ চেলু লৈ হেমন্ত ঘূৰি যাব পাৰে। সেইবাবে উত্তৰ দিলে—হয় ডাঙৰীয়া! প্ৰভাতভ্ৰমণৰ নিয়মিত অভ্যাস নাথাকিলেও মাজেসময়ে এইদৰে ৰাতিপুৱা ফুৰোঁ। মোৰ ফুৰা হৈ গৈছে—ব'লক যাওঁ। এই বুলি দুয়ো পুনঃ ঘূৰি আহিল। ইফালে সাধনাই প্ৰভাত চাহৰ সম্পূৰ্ণ ব্যৱস্থা কৰি ৰখি আছে। দেউতাক—আৰু হেমন্তক ঘূৰি অহা দেখি আগবাঢ়ি আহি কলে—"দেউতা! আজি ফুৰি অহাত বৰ পলম কৰিলে।"

নহয় মা। বাটত এওঁক লগ পাই দুয়ো কথা পাতি আহোতে পলম হ'ল।

কি কথা পাতিলে দেউতা?

কথা বৰ মধুৰ। চাহ খোৱাৰ লগতে বিবৰি কম বাৰু।

ভাল বাৰু—বুলি কৈ সাধনাই, বীণা, বাসন্তী আৰু মাকক বিচাৰি গ'ল। আটাই কেউজনকে লগত লৈ আহি চাহৰ টেবুলৰ ওচৰত বহুৱালে আৰু আটাইবিলাকৰ বাবে চাহ কৰিবলৈ ধৰিলে।

কাকতীয়ে ক'লে—"মা বাসন্তি, তোমালোকৰ ইয়াত কোনো অসুবিধা হোৱা নাই তো?

বাসন্তীয়ে ক'লে—নাই হোৱা মোহাদেউ! পিছে আজি আবেলিকৈ আমি যাম বুলি ভাবিছোঁ।

হয় নে কি? ইমান সোনকালে যোৱানে? দুই এদিন থকাহে ভাল আছিল।

নহয় মোহাদেউ! আই ঘৰলৈ যাবলৈ ওলাইছে। বুঢ়া মানুহ। তেখেতক সোনকালে লৈ যোৱাহে ভাল হব। বাসন্তীৰ কথাত এনে এটি দৃঢ়তা প্ৰকাশ পালে যে কথাশুনি সাধনাও বিস্মিত হ'ল। কাকতী ডাঙৰীয়াই একো আপত্তি নকৰিলে।

হেমন্তয়ো বাসন্তীৰ দৃঢ়তাসূচক কথাশুনি অলপ আচৰিত হ'ল; পিছে আজি যাম বুলি কালিয়েই কৈছিল। "যোৱাটো ঠিক আছে তো?" বুলি হেমন্তই সুধিলে।

"হয় আছে। আপুনিও আজি ছুটী লৈ যোৱাৰ কথা আছিল নহয়? আপুনি যদি ছুটী পোৱা নাই, তেন্তে আমি দুয়ো যাম।" বুলি বাসন্তীয়ে ক'লে।

কি? হেমন্তই ছুটী লব নে কি? বুলি কাকতী ডাঙৰীয়াই সুধিলে।

হয় দেউতা! তেখেতৰ জৰুৰী ঘৰুৱা কাম আছে। সেইবাবে আই আহি তেখেতক ১ মাহৰ ছুটী লব কৈছে। সাধনাই ক'লে।

এক মাহৰ ছুটী? এতিয়া এক মাহৰ ছুটী লোৱাতো সম্ভৱ নহব।

কিয় দেউতা? অফিচৰ কামৰ বাবে মানুহে ঘৰুৱা কাম কৰিব নোৱাৰিব নে? এখেতক এইবাৰ এক মাহৰ ছুটী দিবই লাগিব।

কাকতী ডাঙৰীয়াই হেমন্তৰ ফালে চাই সুধিলে—হয় নে হেমন্ত! তুমি এমাহৰ ছুটী লবা নে কি ?

হয় ডাঙৰীয়া। মই ২।৪ দিনৰ ছুটী লম বুলি ভাবিছিলোঁ। কিন্তু মা'ই আহি এমাহৰ ছুটী লবলৈ কৈছে। গতিকে এক মাহৰ ছুটী লম বুলি ভাবিছোঁ; কিন্তু আপোনাক কবৰ সময় পোৱা নাই। আজি আবেলি যাব পাৰিলে ভাল হয়।

ইমান কম সময়ৰ ভিতৰতে এক মাহৰ ছুটী মঞ্জুৰ কৰা টান কথা; বাৰু যিয়েই নহওক তোমাৰ মা নিজেই যেতিয়া আহিছে, ছুটী দিবই লাগিব। তোমালোকে যোৱাৰ বন্দবস্ত কৰিব পাৰা।

বাৰু, ছুটীৰ দিহা হ'ল। আপোনালোকে বাটত কি গধুৰ কথা পাতিছিল—কব খুজিছিল নহয় দেউতা! বুলি সাধনাই ক'লে।

হয়, কথাটো এই যে হেমন্তই প্ৰাচীন ভাৰতীয় সংস্কৃতিত বিশ্বাস নকৰে। কয় যে প্ৰাচীন পদ্ধতিবোৰ প্ৰগতিৰ পথত অন্তৰায় আৰু বহুত পৰিমাণে কুসংস্কাৰাচ্ছন্ন।

"কোন কথাটোকলৈ কৈছে ?"

"ছোৱালীৰ বাল্যবিবাহ সম্পৰ্কে সাধাৰণতঃ কথা হৈছিল। তেওঁ কয় যে শান্তি হোয়াৰ আগতে বিয়া দিয়া নিয়ম অত্যন্ত দূষণীয় আৰু নিন্দনীয়; অথচ আজিলৈকে এই নিয়ম কেনেকৈ চলি আছে ই এটি আচৰিত কথা।"

আপুনি কি কয় দেউতা? বুলি সাধনাই সুধিলে।

"মই কওঁ এই পদ্ধতি কৃষ্টিৰ পৰিচায়ক।"

"কেনেকৈ ?"

কাৰণ শান্তি হোৱাৰ আগতে যি বিবাহ দিয়া হয়, সেই বিবাহ আমাৰ দেশত সাধাৰণতঃ ১২।১৩ বছৰত দিয়া হয়। কোনো কোনো ছোৱালীৰ ১৪ বছৰো হয়। অৱশ্যে আন আন প্ৰদেশত যি বিলাক ছোৱালীৰ ৮।৯ বছৰ কিংবা তাতোকৈ কম বয়সত বিয়া দিয়া হয়, সেই বিলাক ছোৱালীৰ কথা মই কোৱা নাই; কিন্তু আমাৰ দেশত শান্তি হোৱাৰ ছমাহ, বছৰেক নাইবা দুই বছৰ আগতে বিয়া দিয়া হয়। যৌৱনৰ দুৱাৰ দলিত থিয় দিয়া মাত্ৰকে নাবালিকা অৱস্থাত বাপেক মাকে উপযুক্ত পাত্ৰত ছোৱালীক দান কৰিলে সেই বিবাহ সাধাৰণতঃ সুখৰ হয়। যৌৱনত আৰু সাবালিকা অৱস্থাত ছোৱালীৰ স্বাধীন মতৰ বিপক্ষে পাত্ৰ স্থিৰ কৰা বাপেক মাকৰ পক্ষে সম্ভৱপৰ কথা নহয়।

শান্তি হোৱাৰ আগতে অৰ্থাৎ কৈশোৰৰ স্বাভাৱিক সীমা পাৰ হোৱাৰ আগতে বিয়া দিয়াত ধৰ্ম্মৰ অনুশাসন থকাৰ উদ্দেশ্য এই যে বাপেক মাকৰ কৰ্ত্তব্য সমাধানৰ এটি নিৰ্দ্দিষ্ট সময় ৰক্ষা কৰা। শান্তিৰ পাছত বিয়া দিয়াৰ কোনো নিৰ্দ্দিষ্ট সময় নাথাকে আৰু যিমানে বিয়া দিয়াত পলম হয় সিমানে ছোৱালীৰ স্বাধীন মত গঢ়ি উঠে আৰু উপযুক্ত বয়সৰ যুৱকৰ লগত কথোপকথন বা সামাজিক মিলনত অনেক ক্ষেত্ৰত অনেক ছোৱালীয়ে বাপেক মাকৰ মতৰ বিৰুদ্ধে দ'ৰা পছন্দ কৰিবৰ

সুযোগ পায়। এনে বিয়া শান্তিৰ নহয়। আৰু এটা মন কৰিব লগীয়া কথা এই যে আমাৰ দেশত প্ৰথম বিৱাহ একপ্ৰকাৰ বাক্‌দান হে। শান্তি হোৱাৰ আগতে ছোৱালীয়ে স্বামীৰ ঘৰলৈ নাযায়। কোনো কোনো ক্ষেত্ৰত গ'লেও বাপেক মাকৰ ঘৰত যেনেকৈ থাকে, স্বামীৰ ঘৰতো তেনেকৈ থাকে। উপযুক্ত সময়ত বাপেক মাকৰ সম্পূৰ্ণ সন্মতি থকা অৱস্থাত যেতিয়া বিয়া হয়, তাত অনেক বিষয়ে নিৰাপদ হোৱা যায়।

"ইয়াত আপুনি কৃষ্টিৰ পৰিচয় ক'ত পালে" বুলি হেমন্তই প্ৰশ্ন কৰিলে।

মোৰ কথা এই যে যি দেশত স্ত্ৰী স্বামীৰ অৰ্দ্ধাঙ্গিনী, যি দেশত স্ত্ৰী স্বামীৰ সহধৰ্ম্মিণী আৰু যি দেশত স্ত্ৰী স্বামীৰ জন্ম-জন্মান্তৰৰ সঙ্গিনী বুলি ভবা হয়, সেই দেশৰ বিৱাহ প্ৰথা সাধাৰণ চুক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰা হোৱা নাই। হিন্দুৰ গোটেইটো জীৱনযাত্ৰা ধৰ্ম্মৰ অনুশাসনৰ লগত জড়িত। ধৰ্ম্মৰ সাধাৰণ অৰ্থ—যিহে মানুহক চিৰজীৱন ধৰি ৰাখে। যি ৰীতি নীতি আচাৰ ব্যৱহাৰ নাইবা সামাজিক প্ৰথাই মানুহক জীৱনৰ এটা নিৰ্দ্দিষ্ট পথ দেখুৱাই দিয়ে, সেয়ে ধৰ্ম্ম।

তেন্তে ধৰ্ম্মৰ লগত ঈশ্বৰৰ সম্বন্ধ কি? বুলি সাধনাই প্ৰশ্ন কৰিলে।

"ৰহ মা! মই তোৰ এই প্ৰশ্নৰো উত্তৰ দিম। বৰ্ত্তমান মই যি কথা কব লাগিছোঁ তাকে কওঁ।" ধৰ্ম্মৰ লগত ঈশ্বৰৰ সম্বন্ধ আছে এই কথা ধৰিলৈ আমি বিবেচনা কৰিব লাগিব যে যিবোৰ

সামাজিক প্ৰথাই সমাজৰ বা ব্যক্তি বিশেষৰ স্বেচ্ছাচাৰিতাত বাধা প্ৰদান কৰে আৰু গোটেইটো জাতিক সমসূত্ৰত বান্ধি লয়, সেই সামাজিক কথাবোৰৰ সামাজিক জীৱনত যথেষ্ট মূল্য আছে। দেশত নাৰীৰ মৰ্য্যাদাৰ ওপৰত যথেষ্ট মূল্য দিয়া হৈছিল; আৰু সকলো দেশতে ইয়াৰ মূল্য আছে। নাৰীৰ মৰ্য্যাদা বঢ়াবৰ অৰ্থে যিবোৰ প্ৰথা সেইবোৰ প্ৰথাই দেশৰ কৃষ্টিৰ পৰিচয় দিয়ে। হিন্দুৰ সমস্ত ৰীতিনীতি আৰু আচাৰ ব্যৱহাৰ নাৰীজাতিৰ মৰ্য্যাদাৰ হানিজনক বুলি ভাবিলে ভুল কৰা হয়; বৰঞ্চ নাৰীজাতিৰ মৰ্য্যাদা ৰক্ষাৰ অৰ্থেহে এইবোৰ নিয়ম কৰা হৈছিল বুলি ক'লে ভুল কোৱা নহব।" নিজৰ ছোৱালীৰ আগত কাকতী ডাঙৰীয়াই ইয়াতকৈ বেছি স্পষ্টকৈ কব নোৱাৰিলে।

কিন্তু দেউতা! আপুনি ধৰ্ম্মৰ যি ব্যাখ্যা দিলে—তাৰ লগত ঈশ্বৰৰ কি সম্বন্ধ মই বুজি নাপালোঁ।

মা! সামাজিক প্ৰথাবোৰৰ লগত ধৰ্ম্মৰ সম্বন্ধ আছে বুলি মই কৈছোঁ। ঈশ্বৰোপাসনা এটি সামাজিক প্ৰথা। যি জাতিৰ লোকে ঈশ্বৰোপাসনা কৰ্ত্তব্যৰ ভিতৰত ধৰি নলয় সেই জাতিৰ ধৰ্ম্ম ক'ত? "বৰ দুখৰ কথা, হেমন্ত, ধৰ্ম্মপ্ৰাণ হিন্দুজাতিৰ মাজৰ পৰা ঈশ্বৰোপাসনা ক্ৰমেক্ৰমে লোপ পাব লাগিছে।"

হেমন্তই কাকতী ডাঙৰীয়াৰ কথা সকলোখিনি মানি লব নোৱাৰিলেও তৰ্ক কৰিবৰ ইচ্ছা কৰা নাই আৰু সাধনাৰ আগত বিৱাহ আদি কথালৈ বেছি তৰ্কৰ জাল মেলিব খোজা নাই;

বিশেষকৈ বৈবাহিক জীৱনত হেমন্তৰ অন্তৰত অলপ অশান্তিয়ে দেখা দিছে যেতিয়া। তথাপি দুটি এটি মন্তব্য নকৰাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে। ক'লে—কাকতী ডাঙৰীয়া! আপোনাৰ লগত তৰ্ক কৰিবৰ মোৰ ইচ্ছা নাই আৰু মোৰ পক্ষে সেইটো উচিত নহয়। পিছে আপোনাৰ লগত মোৰ চিন্তাধাৰাৰ প্ৰভেদ আছে। সমাজ স্থিতিশীল নহয়। সমাজ গতিশীল। মানুহৰ চিন্তাধাৰাৰ লগত সমাজৰ গঢ় নিৰ্ভৰ কৰে। যিটোৱেই পুৰণি ৰীতি তাকেই সত্য বুলি ধৰি থাকিলে সমাজ প্ৰগতিৰ বাটত আগুৱাব নোৱাৰে। যি কালত যি ব্যৱস্থাই সমাজৰ সৰহভাগ মানুহৰ মঙ্গল বিধান কৰে সেই ব্যৱস্থানুযায়ী সমাজ গঠিত হব লাগিব। সমাজ, ধৰ্ম্ম আৰু সংস্কৃতিৰ পৰস্পাৰ সম্বন্ধ আছে—মই স্বীকাৰ কৰোঁ; কিন্তু প্ৰগতিৰ বাটত তিনিও বিধৰে ৰূপ পৰিবৰ্ত্তন হব পাৰে। বাল্যবিবাহ প্ৰথা নামানিলে নাইবা বিধৱাবিবাহ সমৰ্থন কৰিলে কিম্বা বিবাহ বিচ্ছেদৰ সমৰ্থন কৰিলেই মানুহ অধাৰ্ম্মিক নহয়। সেইদৰে হিন্দুৰ অখাদ্য কুখাদ্য খালেই মানুহ অধাৰ্ম্মিক নহয় কিন্তু কৃষ্টি বা সংস্কৃতিৰ ৰূপ পৰিবৰ্ত্তন হয় সেইটো সচাঁ কথা। গতিশীল সমাজৰ এই ৰূপ পৰিবৰ্ত্তন বাঞ্ছনীয়। শাস্ত্ৰজ্ঞান মোৰ নাই কিন্তু মই জানোঁ এই প্ৰগতিও শাস্ত্ৰবিৰোধী নহয়। ঈশ্বৰোপাসনা নাথাকিলে জাতিৰ নৈতিক অধঃপতন হয়—এই কথা সচাঁ বুলি মানো। এই সৃষ্টিৰ সমস্ত আবেষ্টনৰ মাজত, সমাজৰ প্ৰত্যেক পদক্ষেপত আৰু সংস্কৃতিৰ প্ৰত্যেক ৰূপ পৰিবৰ্ত্তনৰ লগত ঈশ্বৰৰ একোটা নিৰ্দ্দেশ

বা ইঙ্গিত উপলব্ধি কৰা যায়। যি মানুহে ঈশ্বৰৰ এই ইঙ্গিত বুজি নাপায় তেওঁ হাজাৰ ৰক্ষণশীল হওক, হাজাৰ পুৰণি প্ৰথাৰ প্ৰতি শ্ৰদ্ধাবান্ হওক আৰু হাজাৰ অখাদ্য কুখাদ্যৰ বিচাৰ কৰক তেওঁক ঈশ্বৰভক্ত বা ধাৰ্ম্মিক বুলি প্ৰগতিবাদী লোক সকলে নকয়। আজি কালিৰ শিক্ষিত সমাজৰ সৰহভাগ লোকৰে মত এনেকুৱা।

এনেতে ৰাতিপুৱাৰ চাহ জলপানৰ ব্যৱস্থা হ'ল। বীণা বাসন্তী আৰু সাধনা আটাইবিলাকৰ পৰিবেশনৰ মাজত চাহ জলপান খোৱা হৈ গ'ল আৰু স্থিৰ হ'ল যে আবেলি হেমন্ত, মাহেশ্বৰী আৰু বাসন্তী ঘৰলৈ যাব; আৰু সেই অনুসাৰে সিদিনাই ঘৰলৈ গ'ল।

(১৪)

বাসন্তীৰ ককায়েক প্ৰিয়বন্ধু বৰুৱা লক্ষীপুৰৰ জমিদাৰীৰ কোৰ্ট অৱ্ ওৱাৰ্ডচৰ মেনেজাৰ। লক্ষীপুৰত থাকে। মাজে সময়ে চৰকাৰী কামৰ বাবে ধুবুৰীলৈ আহিব লাগে। বাসন্তীৰ এই সময়ত ককায়েকলৈ মনত পৰি চিঠি দিছে যে কিছুদিনলৈ যেন তেওঁ আহি বাসন্তীক লৈ যায়। বাসন্তীৰ মাক নাই। ঘৰত দেউতাক থাকে। কোনো তিৰোতা মানুহ ঘৰত নাই। ৰান্ধনিৰ ল'ৰা ৰাখি কোনো প্ৰকাৰে চলিছে। প্ৰিয়বন্ধুৰ বিয়াৰ একো বন্দৱস্ত কৰিব পৰা নাই। প্ৰিয়বন্ধুয়ে নিজে ছোৱালী চাই বিয়া কৰাব বুলি কোৱাত বাপেক মনেমনে আছে।

প্ৰিয়বন্ধুই ভনীয়েকৰ চিঠি পাই মনেমনে ভাবিলে যে এসপ্তাহ মানৰ ছুটীলৈ দেউতাককো চাই আহিব পাৰে আৰু বাসন্তীকো কিছু দিনৰ বাবে দেউতাকৰ লগত থৈ আহিব পাৰে। এইদৰে ভাবি তেওঁ এদিন হঠাতে পাতিলাদহত বাসন্তীহঁতৰ ঘৰত ওলালগৈ। কোনো খবৰবাতৰি নিদিয়াকৈ প্ৰিয়বন্ধু হেমন্তহঁতৰ ঘৰত ওলোৱা বাবে অলপ আচৰিত হ'ল। প্ৰিয়বন্ধুই জনা নাছিল যে হেমন্ত ঘৰতে আছে। হেমন্তক ঘৰতে লগ পাই প্ৰিয়বন্ধুই ভালেই পালে।

"কি বৰুৱা! আপুনি হঠাতে দেখোন আহিল" বুলি হেমন্তই সুধিলে।

"মই আহিব নাপায় নে হে, হেমন্ত" বুলি প্ৰিয়বন্ধুই উত্তৰ দিলে।

"কিয় নাপায়? আপুনি নাহে শুনেহে সুধিছোঁ। আপোনালোক হাকিম মানুহ আৰু আমি হলোঁ কেৰাণী। গতিকে আমাৰ ঘৰত আহিবলৈকে টান পায় হবলা।"

"তেনেকৈ কিয় কৈছা হেমন্ত? নিজৰ মানুহৰ ভিতৰত এইবোৰ প্ৰভেদ থকা উচিত জানো? মই সময় নোপোৱা বাবেহে অহা নাই। তুমি কেৰাণী বুলি নাই অহা বুলি ভবাত মই দুখ পাইছোঁ।

"নহয় নহয়, বৰুৱা, বেয়া নাপাব। তামছা কৰিহে কৈছোঁ। বহক মই বাসন্তীক খবৰ দিওঁ গৈ।"

"দাদা আহিছে?" বুলি বাসন্তী নিজেই ওলাই আহিল।

"কেতিয়া আহি পালে? ঘৰলৈ গৈছিল নে? দেউতাৰ খবৰ কি?"

"মই ঘৰলৈ যোৱা নাই। দেউতাৰ খবৰ মই নাজানো। তেখেতে কেইবাদিনো চিঠি পত্ৰ দিয়া নাই। ইয়াৰ পৰা হে ঘৰলৈ যাম।"

"ভাল বহক। মই আইক খবৰ দিওঁ আৰু অলপ চাহ কৰি আনো" বুলি বাসন্তী পুনৰায় ঘৰৰ ভিতৰলৈ গুচি গ'ল।

প্ৰিয়বন্ধু কিয় হঠাতে আহিল হেমন্তই বুজিব পাৰা নাই। যিখিনি কথাবতৰা হ'ল ইয়াৰ পাছত সুধিবলৈকো বেয়া পাইছে। গতিকে সেই বিষয়ে একোকে নুলিৱালে।

প্ৰিয়বন্ধুই সুধিলে—"হেমন্ত, তুমি ছুটী কিমান দিনৰ লৈছা? কেতিয়া ঘৰলৈ আহিছা?"

"মই এমাহৰ ছুটী লৈ আহিছোঁ। আহিবৰ আজি ১০ দিন হৈছে।"

"এমাহৰ ছুটী কিয় লৈছা?"

"মা'ৰ হুকুম"—বুলি কৈ হেমন্তই সেই কথাৰ ওৰ পেলালে, কিন্তু প্ৰিয়বন্ধু এই কথাত অলপ চিন্তিত হ'ল। মাকৰ হুকুমত হেমন্তই এমাহৰ ছুটী লৈছে। এই সময়ত ভনীয়েকক ঘৰলৈ নিওঁ বুলি প্ৰস্তাৱ কৰে কেনেকৈ? প্ৰিয়বন্ধু মনেমনে থাকিল।

"বোপা, কেতিয়া আহিলা?" বুলি মাহেশ্বৰীয়ে প্ৰিয়বন্ধুক সুধিলে।

"এইমাত্ৰ আহিলো আই !" বুলি প্ৰিয়বন্ধুই উত্তৰ দিলে।

"গা-মূৰ ভালে আছে নে ? দেউতাৰ কেনে আছে ?" বুলি মাহেশ্বৰীয়ে সুধিলে।

"মোৰ গা ভাল আছে। মই ঘৰলৈ যোৱা নাই, পোনে পোনে ইয়ালৈকে আহিছো। ইয়াৰ পাছত হে ঘৰলৈ যাম।" বুলি প্ৰিয়বন্ধুই উত্তৰ দিলে।

এনেতে বাসন্তীয়ে এখন ট্ৰেত দুকাপ চাহ আৰু দুই প্লেট মোহনভোগ লৈ আহি টেবিলৰ ওপৰত থ'লে।

"তই ইমান সোনকালে চাহ জলপান কেনেকৈ কৰিলি ?" বুলি প্ৰিয়বন্ধুই বাসন্তীক সুধিলে।

"নহয়, দাদা আমি ৰাতিপুৱাৰ চাহ খোৱাই নাই। তেথেতে গা ধুই উঠিছে হে। মোৰ চাহ জলপান হৈছে—আপুনিও আহি পাইছে।"

"ভালেই হ'ল—দেখা যায়" বুলি প্ৰিয়বন্ধুয়ে ক'লে।

চাহ খোৱাৰ লগেলগে প্ৰিয়বন্ধুয়ে হেমন্তক সুধিলে—"হেমন্ত ! মই বাসন্তীক ২।৪ দিনৰ বাবে লৈ যাম বুলি আহিছোঁ। তুমিও লগত যোৱাত কিবা আপত্তি আছে নে কি ?"

"মোৰ কি আপত্তি, বকুৱা! বাসন্তী দেউতাকক চাবলৈ যাব মোৰ তাত কি আপত্তি ?"

"নহয়, হেমন্ত, তুমি যাবা নে নোযোৱা তাকেহে সুধিছোঁ।"

"সেইটো কথা মই মা'ক নোসোধাকৈ কেনেকৈ কওঁ, বকুৱা।"

হেমন্তই আজি প্ৰিয়বন্ধুক বুজাব নোৱাৰে হেমন্তৰ অন্তৰত আজি কিহৰ দ্বন্দ্ব চলিছে। হেমন্তই বুকু ফালি বাসন্তীক দেখুৱাব নোৱাৰে যে হেমন্তই বাসন্তীক কিমান ভাল পায়। হেমন্তৰ বুজিবলৈ বাকী নাই যে হেমন্তই বাসন্তীৰ প্ৰাণত আঘাত দিছে আৰু এই আঘাতৰ বেগ বাসন্তীয়ে সহিব পৰা নাই। তাৰবাবে যি অনুতাপ হেমন্তই ভুগিব লাগিছে সেই অনুতাপৰ কোনো লক্ষণ হেমন্তই বাসন্তীৰ ওচৰত প্ৰকাশ কৰিব পাৰা নাই। পুৰুষ মানুহৰ এইখিনিতেই দুৰ্ব্বলতা।

আনফালে বাসন্তীৰ মনত ধাৰণা দৃঢ় হব লাগিছে যে বাসন্তী হেমন্তৰ প্ৰিয়পাত্ৰী হব পাৰা নাই আৰু সেইবাবে হেমন্তই বাসন্তীক পুনঃ পুনঃ অপমান কৰিব লাগিছে। অপমানত নাৰী ক্ৰুদ্ধা ফণিনীৰ নিচিনা ডলা পাতি ৰোষ দেখুৱাব পাৰে, প্ৰেমাস্পদৰ লগত সম্পূৰ্ণ সহযোগ পৰিত্যাগ কৰিব পাৰে নাইবা প্ৰেমাস্পদৰ পৰা নিজক সম্পূৰ্ণ আতঁৰত ৰাখিব পাৰে, কিন্তু প্ৰেমাস্পদৰ প্ৰতি নাৰীৰ ভক্তি আৰু প্ৰেম অন্তঃসলিলা ফল্গুনদীৰ দৰে সদায় নাৰীহৃদয় অধিকাৰ কৰি থাকে। বাসন্তীৰ চিত্ত উদ্বেলিত হৈ এনে এটি গতি লৈছে যে পুনঃ হেমন্তৰ প্ৰেমাকাঙ্ক্ষিনী হৈ ভিখাৰিণীৰ বেশ ধৰিব নোৱাৰে। বাসন্তীৰ কোমল প্ৰকৃতি দৃঢ়া আৰু শক্তিশালিনী হৈ উঠিছে।

প্ৰিয়বন্ধুই বুজি পালে যে হেমন্তৰ মন সিমান খোলা নহয়। পুনৰায় একোকে নুসুধিলে।

দুপৰীয়া ভাত খাবৰ সময়ত প্ৰিয়বন্ধুই মাহেশ্বৰীক সুধিলে—

"আই! বাসন্তীক কেইদিন মানৰবাবে নিবলৈ আহিছিলোঁ; দেখিলোঁ হেমন্তও আছে—দুয়োজনকে কেইদিনমানৰবাবে কোকৰাঝাৰলৈ লৈ যাওঁ আই! আপুনি অনুমতি দিয়ক।"

মাহেশ্বৰী হঠাতে অলপ বিপদত পৰিল। এই কেইদিন পুতেক বোৱাৰীয়েকৰ যিটো সম্বন্ধ দেখিছে তাৰ পৰা বুজি পাইছে যে অন্তৰে অন্তৰে উভয়ৰে মনোবিবাদ চলি আছে। যিদিনা হেমন্ত নিজৰ ঘৰত শোৱে, সিদিনা বাসন্তী শাহুয়েকৰ লগত থাকে। হেমন্তৰ ওচৰলৈ যাবলৈ ক'লে—আয়েকৰ কোলাত মুখ লুকাই কেৱল কান্দে। হেমন্তৰ ওচৰলৈ নাযায়। আকৌ কেতিয়াবা হেমন্ত আগতে আহি মাকৰ বিছনাত শুই থাকে—মাকে যাবলৈ ক'লেও নাযায়। সিদিনা বাসন্তী অকলে নিজৰ ঘৰত শুই থাকে। এই দৰেই দহ দিন চলিছে। মাহেশ্বৰী বিষম সমস্যাত পৰিছে। বাসন্তীৰ কোনো দোষ দেখা নাপায়। পুতেকে যে কিয় তাইক ভাল নাপায় তাৰ কোনো কাৰণ বিচাৰি নেপায়। সেইবাবে হঠাতে উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে।

তেতিয়া প্ৰিয়বন্ধুই ক'লে—"আপোনালোকৰ যদি আপত্তি থাকে মই বাসন্তীক লৈ নাযাওঁ।"

এই কথাত হেমন্ত আৰু মাহেশ্বৰীৰ উভয়ৰে উত্তৰ দিবৰ বুধি নোহোৱাৰ নিচিনা হ'ল। মাহেশ্বৰীয়ে পুতেকক খোলা খুলিকৈ নোসোধাকৈ একো উত্তৰ দিব নোৱাৰিলে, কিন্তু কিবা এটা উত্তৰ নিদিলে নহয় কাৰণে ক'লে—"আজি থাকাচোন বোপা! কাইলৈ কিবা এটা সমিধান দিম।"

প্ৰিয়বন্ধুই একোকে নামাতিলে। নীৰৱে খোৱা শেষ কৰি উঠিলে আৰু বিশ্ৰাম লব'ৰ বাবে চ'ৰা ঘৰত বিছনাত বাগৰ দিলে। হেমন্ত লাজতে চ'ৰা ঘৰলৈ নাহি নিজৰ খোটালীতে বিশ্ৰামৰ বাবে শুলে।

বাসন্তী অলপ পাছতে হেমন্তৰ ঘৰলৈ গৈ দুৱাৰ বন্ধ কৰি দি ভৰিত পৰি সেৱা দি কলে—"দাদাৰ লগত কেইদিনমানৰ বাবে মোক যাবলৈ দিয়ক। দাদাই আপোনাকো যাবলৈ কৈছে—আপুনিও ব'লক"।

"মই কিয় যাব লাগে বাসন্তি" বুলি হেমন্তই প্ৰশ্ন কৰিলে। এই প্ৰশ্নৰ অৰ্থ বাসন্তীয়ে বুজি পালে। ই অতি সাধাৰণ প্ৰশ্ন, কিন্তু বাসন্তীৰ ওচৰত ই সাধাৰণ প্ৰশ্ন নহয়। ধুবুৰীৰ পৰা অহাৰ পাছত হেমন্তই বাসন্তীক ভালদৰে লগ ধৰিব পাৰা নাই। হেমন্তই বুজি পাইছে যে সিদিনা সাধনাহঁতৰ ঘৰত হেমন্তই যি ব্যৱহাৰ কৰিছে, সেই ব্যৱহাৰত বাসন্তী ক্ষুণ্ণ হৈছে আৰু তাৰবাবে হেমন্তই সচাঁকৈয়ে অনুশোচনা ভোগ কৰিছে; কিন্তু বাসন্তীয়ে জনা নাই যে হেমন্তই তাৰ বাবে অনুতপ্ত হৈছে। জনা হ'লে হয়তো বাসন্তীয়ে অভিমান কৰি থাকিব নোৱাৰিলেহেঁতেন। হেমন্ত পুৰুষ মানুহ, আন্তৰিক অনুশোচনাৰ দুৰ্ব্বলতা হঠাতে প্ৰকাশ কৰিবলৈ টান পাইছে; আকৌ বাসন্তীক অকলে লগো পাব পৰা নাই।

বাসন্তীয়ে ভাবিছে—নাৰী আশ্ৰিতা হব পাৰে; নাৰী অবলা

হব পাৰে; কিন্তু সেই বুলি নাৰীৰো আত্মমৰ্য্যাদা আছে। হেমন্তই পুনঃপুনঃ বাসন্তীক অপমান কৰিছে। নাৰীৰ মৰ্য্যাদাত আঘাত দিছে। সেইবাবে মৃদুলা বাসন্তী আজি কঠিনা বাসন্তী। আজি বাসন্তীৰ মন কোমল নহয়; আজি বাসন্তী অত্যন্ত দৃঢ়া।

বাসন্তীয়ে ভাবিছে—নাৰীৰ প্ৰেম প্ৰত্যাখ্যানৰ বস্তু নহয়, পুৰুষৰ লালসাৰ সামগ্ৰী নহয়। নাৰীৰ দেহ প্ৰেমৰ আধাৰ; কিন্তু লালসা নিবৃত্তিৰ উপাদান নহয়। যি জনে প্ৰেমৰ মূল্য বুজি নাপায়, তেওঁৰ ওচৰত দেহদানত আনন্দ নাই। বাসন্তীৰ প্ৰেম প্ৰত্যাখ্যাত হোৱাত ই ৰূপ পৰিবৰ্ত্তন কৰিছে। বাসন্তীৰ স্বামীৰ ওচৰত স্ত্ৰীৰ কৰ্ত্তব্য আছে, কিন্তু প্ৰেমৰ আবেশ বা মাধুৰিমাৰ আবেষ্টন নাই। বাসন্তীয়ে নৈৰাশ্যৰ দুঃসহ যন্ত্ৰণা ভোগ কৰিছে, কিন্তু আত্মমৰ্য্যাদাত সজাগ হৈছে। বাসন্তীয়ে ভাবি লৈছে—যেতিয়ালৈকে হেমন্তই নিজৰ ভুল বুজি নাপায়, তেতিয়ালৈকে বাসন্তীয়ে নিজে ধৰা দিবলৈ প্ৰয়াস নকৰে। বাসন্তীয়ে নীৰবে আঁতৰে আঁতৰে থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰিছে। তৰ্ক নাই, অভিমানৰ অভিনয় নাই, ৰোষৰ প্ৰকাশ নাই, কামনাৰ উত্তেজনা নাই।

বাসন্তীয়ে ঈশ্বৰৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিছে আৰু প্ৰয়োজন হলে অকলশৰীয়া জীৱন কটাবলৈকো দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞা হৈছে।

(১৫)

বাসন্তীক লৈ প্ৰিয়বন্ধু ঘৰলৈ গ'ল। হেমন্তই একো আপত্তি নকৰিলে। হেমন্তই একো বাধা দিব নোখোজাত মাহেশ্বৰীও বাধা নিদিলে। মাহেশ্বৰীয়ে কেৱল ক'লে—"বোপা তুমি যোৱাৰ সময়ত বাসন্তীক আকৌ থৈ যাবাহি।" প্ৰিয়বন্ধুই স্বীকাৰ কৰিলে।

বাসন্তী আহি দেউতাকক সেৱা জনালে। দেউতাকে বাসন্তীক আকোৱালি ল'লে। বাসন্তীক বিয়া দিয়াৰ পাছত জগবন্ধু বৰুৱাই হেমন্তক এবাৰ নিমন্ত্ৰণ কৰিছিল আৰু ৩ দিন ঘৰতে ৰাখিছিল। কিয় জানো জোঁৱাইৰ প্ৰতি বৰুৱাৰ প্ৰীতি-ভাৱ নোপজিল। গতিকে বাহ্যিক একো নক'লেও আন্তৰিক হেমন্তক ভাল পাব নোৱাৰিলে। সেইবুলি বাসন্তী অশান্তিত আছে এই কথা জগবন্ধু বৰুৱাই জানিব পৰা নাই, বা ভবাও নাই।

বাসন্তীক অনাৰ ৩ দিনৰ মূৰত মাকৰ খোচঁনিত থাকিব নোৱাৰি হেমন্ত শহুৰেকৰ ঘৰলৈ আহিল। প্ৰিয়বন্ধুৰ ছুটী তেতিয়াও শেষ হোৱা নাই। হেমন্তক দেখি প্ৰিয়বন্ধুই ক'লে—"ভাল হ'ল দেও তুমি নিজে আহিলা! বাসন্তীক তুমিয়েই লৈ যাব পাৰিবা। মোক আৰু ক্ষমা কৰিবা। মই তাইক লৈ তোমালোকৰ ঘৰলৈ নাযাওঁ।"

"ভাল কথা। সেয়ে হব"—বুলি হেমন্ত শহুৰেকক বিচাৰি ভিতৰলৈ গ'ল। শহুৰেক জগবন্ধু বৰুৱা বাসন্তীৰ লগত কথা

পাতি আছে। হেমন্তক দেখি ক'লে—"বোপা ! কেতিয়া আহিলা ? বাসন্তীয়ে কৈছে তুমি হেনো এমাহৰ ছুটী লৈ আহিছা।"

"হয় ! বুলি হেমন্তই উত্তৰ দি ভৰিত ধৰি শহুৰেকক সেৱা কৰিলে।

"ছুটীৰ আৰু কিমান দিন বাকী ?"

"আৰু পোন্ধৰ দিনমান বাকী আছে।"

"কেই দিন মান ইয়াতে নথকা কিয় ? প্ৰিয়বন্ধুও আহিছে।" "ভাল বাৰু" বুলি হেমন্ত সৈমান হ'ল।"

বাসন্তী আচৰিত হ'ল। হেমন্ত কিয় আহিল ? আহিলেও হেমন্তক বিশেষ আসৈ নিদিবলৈ বাসন্তী দৃঢ়প্ৰতিজ্ঞা হৈছে।

হেমন্তই ক্ৰমেক্ৰমে বুজি পাইছে যে হেমন্তৰ দোষ হৈছে। আনফালে হেমন্তৰ মনত এটি প্ৰবল দ্বন্দ্ব চলিছে। হেমন্তই বীণাৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছে। বীণাৰ চিন্তা অনবৰত মনত লাগি থাকে। বীণাক পালে যেন হেমন্ত খুচি হয়। বাসন্তী গুচি অহাৰ পাছত হেমন্তৰ মন অত্যন্ত দুৰ্ব্বল হৈ গৈছে।

বীণাৰ প্ৰতি এটি প্ৰবল আকৰ্ষণে অহৰহ হেমন্তক টানিব লাগিছে। হেমন্তই শান্তি নাপায়। হেমন্তৰ এই ভাৱাবেগ হোৱাত মনেমনে বৰ লজ্জিত হৈছে আৰু বাসন্তীক ওচৰত পাবলৈ নিতান্ত ব্যগ্ৰ হৈছে। বাসন্তীক পালে কিজানি বীণাৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ কমি যায়, এই আশাত হেমন্ত বাসন্তীৰ ওচৰলৈ লৰি আহিছে।

অদৃষ্টৰ পৰিহাস ইয়াকেই বোলে। আজি হেমন্ত বাসন্তীক পাবলৈ ব্যগ্ৰ, কিন্তু বাসন্তী আজি হেমন্তৰ পৰা আতঁৰে আতঁৰে থাকিবলৈ ইচ্ছুক।

ৰাতি খোৱাবোৱাৰ পাছত হেমন্তৰ লগত বাসন্তীৰ কোনো কথাবতৰা নহ'ল। বাসন্তী হেমন্তৰ অহাৰ কাৰণ কি তাকো নুসুধিলে। কেৱল দেউতাক আৰু দাদাকৰ সন্দেহৰ হাত সাৰিবলৈ একেটি ৰুমতে বেলেগ বিছনাত শুই থাকিল। বাসন্তীয়ে নমতা দেখি হেমন্তয়ো কোনো কথা কবৰ সাহ নকৰিলে।

কিন্তু হেমন্তৰ এটি নতুন অভিজ্ঞতা হ'ল। বাসন্তীয়ে যে নমতাকৈ থাকিব হেমন্তই ভবা নাছিল।

ৰাতিপুৱা উঠি বাসন্তীয়ে দৈনন্দিন কাৰ্য্য সুকলমে চলাই গ'ল আৰু কাৰো ক'তো কোনো প্ৰকাৰ সন্দেহপূৰ্ণ দৃষ্টি নপৰাকৈ হেমন্তৰ লগত যথাযোগ্য ব্যৱহাৰ কৰি দিনটো কটাই দিলে। এইদৰে তিনি দিন উকলিল।

হেমন্তই দেখিলে—বাসন্তীয়ে দিনত সহজ সৰল ভাৱে অকুণ্ঠিতে সকলো কথা বতৰা কয়, কিন্তু ৰাতি শুবৰ সময়ত একে খোটালীতে থাকিও হেমন্তক নামাতে। হেমন্তই দুই এটি কথা উলিয়াই বাসন্তীৰ লগত কথা পাতিবৰ চেষ্টা কৰিছিল ; কিন্তু বাসন্তীয়ে উত্তৰ নিদিয়াত পুনৰায় কোনো কথা পাতিবৰ ইচ্ছা কৰা নাই। মুঠতে আজি হেমন্ত দোষী আৰু বাসন্তী বিজয়িনী এনে ভাৱ দেখা গৈছে।

হেমন্ত পুৰুষ মানুহ। এনে ব্যৱহাৰ বেছি দিন সহিব নোৱাৰিলে। চতুৰ্থ দিনৰ দিনা যেতিয়া প্ৰিয়বন্ধু গুচি গ'ল হেমন্তও সিদিনাই শহুৰেকৰ অনুমতি লৈ গুচি গ'ল। জগবন্ধু বৰুৱাই জানিবই নোৱাৰিলে জী-জোঁৱাইৰ ভিতৰত কি হৈছে।

হেমন্ত গুচি যোৱাৰ পাছত বাসন্তীৰ মনৰ সৰলতা নাথাকিল। ঘৰৰ ভিতৰত দুৱাৰ বন্ধ কৰি বিছনাত পৰি হুক্ হুক্ কৈ কান্দিব ধৰিলে। অভাগিনি নাৰি! নিজৰ দুৰ্ভাগ্য এনেদৰে নিজেই মাতি অনা উচিত হৈছে জানো? পতিৰ ওচৰত প্ৰেম নিবেদনৰ এই সোণালী সুযোগ হেৰুৱাব নালাগিছিল। ঈশ্বৰৰ কি ইচ্ছা—অভিমান আৰু মিছা আত্মমৰ্য্যাদাজ্ঞানৰ আঁৱালত বাসন্তীয়ে হেমন্তক অৱহেলা কৰি একপ্ৰকাৰ অপমান কৰি খেদি দিলে।

হেমন্ত মৰ্ম্মান্তিক দুখ আৰু অপমান পাই ঘূৰি গ'ল। মাকে হেমন্তক অকলে যোৱা দেখি বুজিলে যে বাসন্তীৰ লগত হেমন্তৰ মিল নহল। তথাপি পুতেকক সুধিলে—"বাসন্তীক কিয় লৈ নাহিলি হেমন্ত?" হেমন্তই লাহেকৈ উত্তৰ দিলে—"আহিবৰ ইচ্ছা নকৰিলে।"

"হুঁ" বুলি মাহেশ্বৰী গুচি গ'ল। এই হুঁ শব্দৰ অৰ্থ মৰ্ম্মভেদী।

(১৬)

হেমন্তৰ মন বিচলিত হ'ল। বীণাৰ প্ৰতি মন ধাবিত হ'ল আৰু বীণাক কি উপায়ে পাব পাৰি তাৰ উপায় চিন্তা কৰিব ধৰিলে। বাসন্তীক পুনৰায় অনাৰ কথা হেমন্তই মনেমনে এৰি দিলে। নিজে আহে যদি আহক। হেমন্ত আনিবলৈ নাযায়। মাক পুতেকৰ ভিতৰত বাকী দিন কেইটা কাটি গ'ল আৰু ছুটীৰ অন্তত হেমন্ত চাকৰিত হাজিৰ হবৰ দিন আহিল। হেমন্তই মাকক সুধিলে—"মা! ধুবুৰীত ঘৰ বন্দৱস্ত কৰিলে তুমি তালৈ যাবা নে? মাহেশ্বৰীয়ে ভাবিলে—ধুবুৰীত ঘৰ বন্দবস্ত কৰিলে হয়তো বেলেগ জীৱনযাত্ৰা আৰম্ভ হব। বাসন্তী আৰু হেমন্তৰ মনৰ মিল হয়তো হবও পাৰে। সেইকথা ভাবি মাহেশ্বৰীয়ে হেমন্তক ধুবুৰীত ঘৰ ভাৰা লবলৈ অনুমতি দিলে।

হেমন্ত গুচি গ'ল আৰু সাত দিনৰ ভিতৰতে ঘৰভাৰা বন্দৱস্ত কৰা হৈ গ'ল। নতুন ঘৰত হেমন্তই আৱশ্যকীয় বস্তু-বাহানি স্থানান্তৰিত কৰি মাকক আনিবলৈ গ'ল।

মাকে কলে—"বোঁপা! বাসন্তীক লৈ আহগৈ। বাসন্তী নগ'লে মই কেনেকৈ যাওঁ?"

হেমন্তই কলে—"মা বাসন্তীক পাছতো আনিব পৰা যাব। এতিয়া তুমি ওলোৱা।" মাহেশ্বৰী বাসন্তীক এৰি নাযায়। হেমন্তয়ো বাসন্তীক আনিবলৈ নাযায়। মাক পুতেকৰ ভিতৰত এই কথালৈ মনান্তৰ হবৰ উপক্ৰম হ'ল। পুতেকে মাকক নকয় কি বাবে বাসন্তীক আনিব নাযায়। মাকে বুজা নাই যে সিহঁতৰ মনৰ অমিল বহু দূৰলৈ গৈছে। যি কি নহওক মাকৰ নানাপ্ৰকাৰৰ কথাৰ পাছত হেমন্ত বাসন্তীক আনিবলৈ যাবলৈ বাধ্য হল; নহলে মাক নিজে যাবলৈ

ওলাইছে। বাসন্তীক আনিবলৈ মাকক পঠাবৰ ইচ্ছা হেমন্তৰ নাই। নিজৰ কৰ্ত্তব্যৰ ফালৰ পৰা চিন্তা কৰি নিজে আনিবলৈ যোৱাকেই স্থিৰ কৰিলে আৰু ভাবিলে বাসন্তী যদি নাহে পিছত কোনো মানুহে হেমন্তক দোষ দিব নোৱাৰিব।

মাকক প্ৰণাম কৰি হেমন্ত শহুৰেকৰ ঘৰলৈ যাত্ৰা কৰিলে। কোকৰাঝাৰলৈ গৈ দেখে যে ইতিমধ্যে জগবন্ধু বৰুৱাৰ টান নৰীয়া হৈছে। বাঁচিবৰ আশা নাই। বাসন্তী অকলে বেমাৰৰ লগত যুঁজি আছে। হেমন্ত গৈ বাসন্তীক সুধিলে—দেউতাৰ টান নৰীয়া হৈছে—মোক কিয় খবৰ দিয়া নাই, বাসন্তী! বাসন্তী নিৰুত্তৰ।

"দাদায়েৰক খবৰ দিছা নে?"

"হয়, খবৰ দিয়া হৈছে। দাদা আজি আহি পাব।" হেমন্তই দেখিলে শহুৰেকৰ অৱস্থা তেনেই শঙ্কাজনক। হেমন্ত শহুৰেকৰ ওচৰলৈ যাওঁতেই তেওঁ অতি ক্ষীণ মাতেৰে কলে—"বোপা! প্ৰিয়বন্ধুৰ বিয়াখন নহ'ল। ধুবুৰীৰ ৰজত মজুমদাৰৰ ছোৱালীৰ লগত মই বিয়াৰ বন্দবস্ত কৰিছিলোঁ; পিছে ছোৱালীয়ে হেনো বি, এ পাছ নকৰাকৈ বিয়া নকৰায়। আকৌ ল'ৰায়ো হেনো নিজে চাই পছন্দ নকৰাকৈ বিয়া নকৰায়। এই ঘৰখনৰ বৰ দুৰৱস্থা হ'ল। ইয়াত থাকোঁতা মানুহ নাইকিয়া হ'ল।"

"মা বাসন্তি! আহ, মা, তহঁতক দুয়োজনকে একেলগে দেখিলে মোৰ মনটো ভাল লাগে। আশীৰ্ব্বাদ কৰিছোঁ—তহঁতৰ যেন মঙ্গল হয়।" বাসন্তী ওচৰলৈ আহিল। বৰুৱাদেৱে মূৰত ধৰি আশীৰ্ব্বাদ দিলে। বাসন্তীৰ দুচকুয়েদি পানী ববলৈ ধৰিলে।

এনেতে প্ৰিয়বন্ধু লৰালৰিকৈ আহিল। জগবন্ধু বৰুৱাই বুজি পাই চকু মেলি চালে আৰু প্ৰিয়বন্ধুক ক'লে—"বোপা! তোৰ নিজৰ বুলিবলৈ মাত্ৰ এই দুইটি প্ৰাণী থাকিল। বাসন্তী আৰু হেমন্ত। মৰিবৰ সময়ত যে তহঁতক দেখা পালোঁ—তাৰ বাবে বৰ ৰং পালোঁ।" বৰুৱাদেৱে আৰু বেছি কথা কব নোৱাৰিলে। চোতালত মানুহ ভৰি গ'ল। জগবন্ধু বৰুৱা সকলোৰে বন্ধু আছিল। সকলোকে যথাসাধ্যে উপকাৰ কৰিছিল। কাৰো অপকাৰ কৰা নাছিল। তেওঁ তেওঁৰ নামৰ সাৰ্থকতা ৰক্ষা কৰি ইহজীৱন ত্যাগ কৰিলে।

(১৭)

তেৰ দিনৰ মূৰত ৺জগবন্ধু বৰুৱাৰ সৎকাৰ কাৰ্য্য শেষ হৈ গ'ল। হেমন্ত যাবলৈ ওলাল। প্ৰিয়বন্ধু বৰুৱাই বাসন্তীকো যাবলৈ ক'লে। বাসন্তীয়ে কেইদিনমান পাছত যাম বুলি কৈ এই বাৰলৈ থাকি গ'ল। হেমন্ত ঘৰলৈ গ'ল। ঘৰলৈ গৈ দেখে মাকৰ জ্বৰ হৈছে। আজি তিনি দিন কোনো পথ্য খোৱা নাই। কেৱল বিছনাতে পৰি আছে। ওচৰচুবুৰীয়াকো কাকো খবৰ দিয়া নাই। স্বইচ্ছাই যি দুই এজনে এনেয়ে আহিছিল তেওঁলোককো জানিব দিয়া নাই যে মাহেশ্বৰীৰ জ্বৰ।

হেমন্ত ওচৰলৈ গৈ সুধিলে—"মা! তোমাৰ কি হৈছে?"

৫

'জ্বৰ' বুলি কৈ সুধিলে—"বোপা—বাসন্তীক লৈ নাহিলিনে ?" "বাসন্তী কেইদিনমান পাছত আহিব" বুলি হেমন্তই ক'লে। মাহেশ্বৰী নিমাত থাকিল।

হেমন্তই বেছি পলম নকৰি মাকক লৈ ধুবুৰীলৈ গুচি গ'ল। ধুবুৰীত চিকিৎসা কৰাৰ পাছত মাকৰ নৰীয়া ভাল হ'ল।

মাহেশ্বৰী ধুবুৰীলৈ অহাৰ পাছৰ পৰা সাধনা আৰু বীণা নিতৌ আহে। মাহেশ্বৰী শহুৰেকৰ ভিঠা এৰি আহিল যে আহিলেই; কিন্তু আজি বাসন্তী নাই। সাধনা আৰু বীণাৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল যে হেমন্ত আৰু বাসন্তীৰ মনোমালিন্য ক্ৰমেক্ৰমে গভীৰ হৈ গৈছে। বীণা আজিকালি কিছু গম্ভীৰ প্ৰকৃতিৰ হৈছে। আগৰদৰে যেইসেই প্ৰশ্ন নকৰে। বাসন্তী যে কিয় অহা নাই, সেইকথাও এইবাৰ বীণাই সোধা নাই। বাসন্তীৰ অনুপস্থিতিত আৰু বীণাৰ দৈনন্দিন উপস্থিতিত হেমন্তৰ বীণাৰ প্ৰতি আকৰ্ষণ বাঢ়ি যাব লাগিছে। হেমন্তই বীণাৰ গম্ভীৰ ভাব দেখা পাই আগৰদৰে কথা পাতিবলৈ সাহ নকৰে। সাধনা ততোধিক গম্ভীৰ হৈছে। যদিও দুয়ো নিতৌ আহে হেমন্তৰ লগত আগৰ নিচিনাকৈ খোলাখুলি ভাৱে কোনো কথাবতৰা বা আলোচনা আদি নহয়। উভয়ে মাহেশ্বৰীক ভাল পায়, সেইবাবে সদায় মাহেশ্বৰীৰ ওচৰতে কথা পাতি থাকে।

বীণা আৰু সাধনাৰ এই ঔদাসীন্যৰ প্ৰধান কাৰণ বাসন্তীৰ অনুপস্থিতি। হেমন্তই যে বাসন্তীক অনা নাই বা আনিব পৰা নাই তাৰবাবে হেমন্তই প্ৰকৃত দায়ী বুলি সিহঁতে ধৰি লৈছে।

হেমন্তই বীণাৰ লগত বেছি খোলাভাৱে কথা পাতিবৰ সাহ কৰা নাই; কাৰণ হেমন্তৰ বীণাৰ সম্পৰ্কে নিজৰেই দুৰ্ব্বলতা আছে। তদুপৰি জগবন্ধুয়ে মৃত্যুৰ সময়ত কৈ গ'ল যে বীণা প্ৰিয়বন্ধুৰ ভাবী পত্নী। এনে অৱস্থাত বীণাৰ প্ৰতি হেমন্তৰ দুৰ্ব্বলতা বেছিকৈ বাঢ়ি গ'ল।

বীণাৰ লগত প্ৰিয়বন্ধুৰ দেখা সাক্ষাৎ হৈ গৈছে। জগবন্ধুৰ আদেশত প্ৰিয়বন্ধুই আনুষ্ঠানিকভাৱে বীণাক বীণাহঁতৰ ঘৰত এবাৰ চাইছে; আৰু প্ৰিয়বন্ধুৰ বীণাক পছন্দও হৈছে; কিন্তু বীণাই নিজেই কৈছে যে তাই বি,এ পাছ কৰাৰ পাছতহে বিয়া সোমাব। প্ৰিয়বন্ধুক বীণাই প্ৰতিশ্ৰুতি দিছে যে প্ৰিয়বন্ধুই তেওঁৰ ভাবী পতি। যিদিনা হেমন্তৰ মেছত সাধনা আৰু বীণাক প্ৰিয়বন্ধুই দেখা পায়, হেমন্তই যদিও বীণাৰ পৰিচয় দিছিল— প্ৰিয়বন্ধুই তাৰ আগতে বীণাৰ পৰিচয় জানে আৰু নিজৰ ভাবী পত্নী বুলিয়েই জানে। বীণাৰ অনুৰোধ আছিল যে তেওঁলোকৰ ভৱিষ্যৎ সম্পৰ্কৰ কথা যেন কোনোপ্ৰকাৰে প্ৰকাশ নাপায়। সেইবাবে বীণা আৰু প্ৰিয়বন্ধুৰ ভৱিষ্যৎ বিয়াহসম্পৰ্কে কোনেও নাজানে।

বীণাক দেখিলে হেমন্তৰ মন উদ্বাউল হৈ উঠে; কিন্তু ...নৰ অস্থিৰতাৰ কাৰণে কথা পাতিবৰ সাহ নকৰে। এইদৰে

কেইবামাহো পাৰ হৈ গ'ল। বাসন্তী নিজেও নাহে; হেমন্তয়ো আনিবলৈ নাযায়। বীণাই আই-এ পাছ কৰিলে। বাসন্তীয়ে খবৰ পালে। বাসন্তীয়ে বীণাৰ বা সাধনাৰ চিঠিৰ উত্তৰ নিদিয়ে। ক্ৰমেক্ৰমে বীণা আৰু সাধনা হেমন্তহঁতৰ তালৈ আহিবলৈ এৰিলে।

প্ৰিয়বন্ধুৰ বিষম সমস্যা হৈছে। বাসন্তী প্ৰিয়বন্ধুৰ পৈতৃক ঘৰ কোকৰাঝাৰত থাকে আৰু প্ৰিয়বন্ধু চাকৰিত লক্ষীপুৰত থাকে। হেমন্তই বাসন্তীক আনিবৰ কথা কোনো দিনেই নকয় আৰু বাসন্তীও নিজে আঁহো বুলি নকয়। স্বামীস্ত্ৰীৰ ভিতৰৰ কথা লৈ প্ৰিয়বন্ধুই দুয়োৰো কাকো একো সুধিব নোৱাৰে অথচ বুজি পাইছে যে কিবা এটি বিশৃঙ্খলা ঘটিছে। প্ৰিয়বন্ধুই কিংকৰ্ত্তব্যবিমূঢ় হৈ এদিন হেমন্তৰ ঘৰত ওলালহি। হেমন্তৰ ঘৰত সোমাই দেখিলে যে হেমন্তই বীণাৰ এন্‌লাৰ্জকৰা ফটো এখন লৈ তন্ময়ভাৱে চাই বহি আছে। হেমন্তই লাহেলাহে ফটোখন দেৰাজৰ ভিতৰত সুমাই থৈ দীঘলকৈ এটা হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে।

প্ৰিয়বন্ধু চতুৰ লোক। ৺জগবন্ধু বৰুৱাৰ ধৈৰ্য্য, বিবেচনা আৰু সুস্থিৰ স্বভাৱ প্ৰিয়বন্ধুৰ গাত আছে। বীণাৰ ফটো লৈ হেমন্তই হুমুনিয়াহ কাঢ়িছে আৰু তাৰ আগতে তন্ময়ভাৱে চাই আছিল—ইয়াৰ পৰা প্ৰিয়বন্ধুৰ বুজিবলৈ বাকী নাথাকিল যে হেমন্ত বীণাৰ প্ৰেমত মুগ্ধ। হেমন্ত আৰু বাসন্তীৰ মনোমালিন্যৰ কাৰণ ইয়াকেই বুলি প্ৰিয়বন্ধুই ভাবি ললে। সি যি কি নহওক এই

বিষয়ে এটা কিবা নিস্পত্তি কৰি যাব লাগিব বুলি প্ৰিয়বন্ধু আহিছে। গতিকে হেমন্তক খোলাখুলিভাৱে বাসন্তীৰ কথা সুধিব লাগিব।

হেমন্তই ফটোখন দেৰাজৰ ভিতৰত সুমাই থৈ টেবুলৰ ওপৰত দুয়োখন বাহুৰ মাজত মূৰ থৈ বহি থাকিল। প্ৰিয়বন্ধুৰ উপস্থিতিৰ কথা কবই নোৱাৰিলে।

কিছুসময়ৰ পাছত হেমন্তই যেতিয়া মূৰ নোতোলাযেন দেখিলে প্ৰিয়বন্ধুই মাত লাগালে—"কি হে হেমন্ত! গা অসুখ নে কি? কেনেকৈ দেখোন শুই আছা।"

হেমন্ত চক্‌খাই উঠিল। হেমন্ত যেন প্ৰিয়বন্ধুৰ ওচৰত দোষী—তেনেভাৱ প্ৰকাশ কৰি ক'লে—"নহয়, নহয়, বৰুৱা; মই কিবা ভাবি আছিলোঁ।"

প্ৰিয়বন্ধু বৰুৱাই ঠাট্টা কৰি ক'লে—"বীণা আৰু সাধনাৰ কথা ভাবি আছা নে কি?"

হেমন্ত যেন ধৰা পৰি গৈছে এনেভাৱে ক'লে—নহয়,—নহয়, বীণা আৰু সাধনা আজিকালি আমাৰ ঘৰলৈ নাহে।"

"সেয়ে হ'বলা বীণাৰ ফটো চাই হুমুনিয়াহ কাঢ়ি আছিলা?

হেমন্ত যে সম্পূৰ্ণ ধৰা পৰি গৈছে এই কথাটো হেমন্তই বুজিলে, কিন্তু একোকে নামাতি বহি থাকিল।

প্ৰিয়বন্ধুই ক'লে—বীণাৰ লগত তোমাৰ মিলনত বাসন্তী অন্তৰায় হৈছে নে কি?

এনেপ্ৰশ্নত হেমন্ত বিৰক্ত হৈছে যদিও, হেমন্তৰ কবলৈ একো নাই ; কাৰণ বাসন্তী আৰু হেমন্ত আজি কেইবামাহো একেলগে থকা নাই আৰু বীণাৰ ফটো হাতত লৈ থকা প্ৰিয়বন্ধুই দেখা পাইছে। গতিকে হেমন্ত নিৰুত্তৰ হৈ থাকিল।

প্ৰিয়বন্ধুই পুনঃ প্ৰশ্ন কৰিলে—“নহয় হেমন্ত, মোক এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ লাগে ; কাৰণ এই প্ৰশ্নৰ উত্তৰৰ ওপৰতে মোৰ ভনীৰ ভবিষ্যৎ জীৱন নিৰ্ভৰ কৰিছে।”

হেমন্ত ধৰা পৰি গৈছে। উত্তৰ দিবলৈ বাধ্য হ'ল “বৰুৱা ! বীণাৰ লগত মোৰ মিলন কেনেকৈ সম্ভব হব ? মই অৱশ্যে বীণাক ভাল পাওঁ ; কিন্তু বৰুৱা জানিব, এই কথা কোনেও নাজানে। বীণাই তো নাজানেই—বাসন্তীও নাজানে—আৰু জগতৰ কোনো প্ৰাণীয়েই নাজানে। বাসন্তী মোৰ পৰিণীতা পত্নী। বাসন্তীক মই ভাল পাবই লাগিব আৰু ভাল পাওঁ।”

“আপুনি অত্যন্ত আপোনাৰ জন। আপোনাক কোৱাত দোষ নাই। বাসন্তীৰ ওচৰত মই দোষী বুলি প্ৰমাণিত হৈছোঁ। বাসন্তীক মই ভাল ব্যৱহাৰ কৰা নাই, সেইবাবে বাসন্তী মোৰ পৰা আতঁৰত আছে। জীৱনত ভুলভ্ৰান্তি অনেক হয়, বৰুৱা দেৱ, কিন্তু এনে কিছুমান ভুল ঘটি যায় যে সি সামান্য ক্ৰুটী হলেও তাক সংশোধন কৰা বৰ টান হৈ পৰে। এদিনাথনৰ মোৰ এটি সামান্য কাৰ্য্যৰ দ্বাৰা বাসন্তীয়ে অপমান বোধ কৰিছে অথচ মোৰ ফালৰ পৰা সেই ঘটনা অপমান কৰিবৰ বোধেৰে কৰা হোৱা নাছিল—কৰা হৈছিল অভিমান প্ৰকাশ কৰিবৰ বোধেৰে। অভিমান অপমানত পৰিণত হ'ল। এই কথা কাকো বুজাবৰ সাধ্য নাই। মোক এই বিষয়ে বেছি কথা নুসুধিব, বৰুৱা দেৱ!” বুলি হেমন্তই পুনঃ বাহুৰ মাজত টেবিলৰ ওপৰত মুৰ থৈ হুক্ হুক্ কৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে।

কিছুসময়ৰ পাছত পুনঃ মুৰ তুলি কব ধৰিলে—“ভুল নুবুজিব, বৰুৱাদেৱ! বীণাক মই ভাল পাওঁ সঁচা ; কিন্তু বীণাক মই পত্নীস্বৰূপে পাব নোখোজোঁ ; কাৰণ বীণা আপোনাৰ ভাবী পত্নী। আপোনাৰ পত্নীক আত্মীয়া হিচাবে মোৰ ভাল পাবৰ অধিকাৰ আছে, ভুল নুবুজিব বৰুৱাদেৱ! বীণাৰ গাত দোষ নাই। বীণা আপোনাৰ পত্নী হবৰ উপযুক্তা। মোৰ দোষৰবাবে—যদি বীণাক ভাল পোৱা আৰু বীণাৰ ফটো লুকাই লুকাই তন্ময়ভাৱে চোৱা দোষ হয়—বীণাক শাস্তি নিদিব আৰু আপোনাৰ মৃত পিতৃৰ ইচ্ছা অপূৰণ নাৰাখিব। আপুনি বীণাক পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰে। বীণাই হয়তো মোক ঘৃণা কৰে ; কাৰণ বাসন্তীৰ লগত মোৰ যি বৰ্ত্তমান বিচ্ছেদ এই বিচ্ছেদৰ কাৰণ অকল ময়েই বুলি সাধনা আৰু বীণাই ভাবে আৰু সেই অনুসাৰে সিহঁত দুয়ো মোক ঘৃণা কৰে। সিহঁতৰ দোষ নাই।” বুলি কৈ হেমন্তই পুনৰ টেবিলৰ ওপৰত মুৰ থৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে।

হেমন্ত ডাঠ মনৰ মানুহ। জীৱনত এনেদৰে এয়ে প্ৰথম কান্দিছে। আত্মীয়জনৰ ওচৰত কান্দিবলৈ সুযোগ পাইছে। মাকৰ ওচৰত নিজৰ স্ত্ৰীৰ কথা কৈ কান্দিবলৈ হেমন্ত অপাৰগ। প্ৰিয়বন্ধুত কৈ আপোনাৰজন হেমন্তৰ জগতত নাই।

প্ৰিয়বন্ধুই হেমন্তক ইমান অধীৰ হোৱা কেতিয়াও দেখা নাই। হেমন্তৰ মনত যে ইমান দুখ লুকাই আছে, প্ৰিয়বন্ধুই কোনোদিন ভবা নাছিল। হেমন্তৰ এই অধীৰ অৱস্থাৰ পৰা বুজিব পাৰিলে যে বাসন্তীও মনেমনে ইমানেই দুখৰ বোজা বৈ আছে। প্ৰিয়বন্ধু বৰ বিচলিত হ'ল।

প্ৰিয়বন্ধু বাসন্তীৰ দাদা আৰু বীণাৰ প্ৰণয়প্ৰাৰ্থী। হেমন্ত প্ৰিয়বন্ধুৰ নিজা ভগ্নীপতি। হেমন্তই যে কোনোকথা মিছাকৈ কোৱা নাই, প্ৰিয়বন্ধুই বুজি পাইছে। এতিয়া প্ৰিয়বন্ধুৰ কৰ্ত্তব্য কি? বাসন্তীক হেমন্তৰ ওচৰলৈ লৈ অহাই একমাত্ৰ কৰ্ত্তব্য বুলি স্থিৰ কৰিলে আৰু সিদিনাই হেমন্তৰ পৰা বিদায় লৈ প্ৰিয়বন্ধু ঘৰলৈ গ'ল।

দাদাকক অসময়ত অহা দেখি বাসন্তী আচৰিত হ'ল আৰু সুধিলে—"দাদা! এই অসময়ত কিয় আহিলা?"

"লাহেধীৰে জানিবি" বুলি প্ৰিয়বন্ধুই উত্তৰ দিলে—।

ৰাতি খোৱাবোৱা হৈ যোৱাৰ পাছত প্ৰিয়বন্ধুই বাসন্তীক ওচৰলৈ মাতি আনি লাহেলাহে প্ৰশ্ন কৰিলে—

"ক চোন, ভনিটী, তই ধুবুৰীলৈ কিয় যোৱা নাই?"

"দাদা! তুমি আজি এই কথা মোক কিয় সুধিছা?"

"মোৰ দৰকাৰ আছে ভনিটী? তোৰ দুখ মই সহিব নোৱাৰোঁ।"

"মোৰতো একো দুখ হোৱা নাই, দাদা।"

"দুখ আৰু কাক বোলে বাসন্তী! স্বামীৰ লগত যাৰ বিচ্ছেদ হয় তাৰ দুখৰ অন্ত আছে নে?"

"স্বামীৰ লগত তো মোৰ বিচ্ছেদ হোৱা নাই, দাদা" বুলি কোৱাৰ লগেলগে বাসন্তীৰ চকুৰ পানী ওলাবলৈ ধৰিলে।

যাৰ য'ত দুখ থাকে, তাৰ সেই কোমল স্থানত সামান্য আঘাত দিলেই মানুহৰ মন বিচলিত হয়। যি কথা ইমান দিন বাসন্তীয়ে লুকাই ৰাখিছিল, সেই কথা দাদাৰ ওচৰত প্ৰকাশ হোৱামাত্ৰকে সকলো সংযম উটি গ'ল। বাসন্তীয়ে হুক্ হুক্ কৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। আপোনাৰজনৰ ওচৰত স্নেহৰ কোমল স্পৰ্শ পোৱা মাত্ৰকে সকলো বান্ধ্ ছিঙি যায়। বাসন্তীয়ে আত্মসংযম কৰিব নোৱাৰিলে।

"নহয় বাসন্তি, তই কাইলৈ মোৰ লগত ধুবুৰীলৈ যাবই লাগিব।"

"সেইটো নহয়, দাদা। মই স্বামীসহবাসত, স্বামীৰ চিন্তাত কাল কটাব লাগিছোঁ। মোৰ বিচ্ছেদ নহয়। মোৰ মিলন হৈছে। মই পূৰ্ণমিলনৰ দিনলৈ বাট চাই আছোঁ; মোক বাধা নিদিবা দাদা।"

"তাৰ অৰ্থ?"

"তাৰ অৰ্থ স্বামীৰ লগত যি বিচ্ছেদ বুলি তুমি কৈছা, ভগবানৰ অনুগ্ৰহত সেয়ে মোৰ মিলন আৰু কাইলৈ ধুবুৰীলৈ গ'লে তোমালোকে মোৰ যি মিলন দেখিবা, সেয়ে মোৰ বিচ্ছেদ হব। দাদা! মনে মনে যেতিয়া মিলন হয়, তাকেহে

মিলন বোলে। আজি মই দেখাত স্বামীৰ পৰা আঁতৰত আছো সঁচা, কিন্তু স্বামীচিন্তাত আৰু স্বামীৰ আৰাধনাত স্বামীৰ লগত মোৰ আত্মাৰ মিলন হৈছে। আজি সেই মিলনত বাধা দিবলৈ স্বামী মোৰ ওচৰত নাই। কাইলৈ যেতিয়া মুখা-মুখিকৈ উভয়ে একেঘৰতে থাকিম আৰু স্বামীৰ লগত মোৰ মন নিমিলিব, তেতিয়াহে আমাৰ প্ৰকৃত বিচ্ছেদৰ দুখ আমি অনুভৱ কৰিম। মোৰ যদি স্বামীসেৱা অকৃত্ৰিম হয়, তেন্তে দাদা মোৰ স্বামীও নিশ্চয় মোৰ চিন্তাত দিন কটাব লাগিছে। সেয়ে প্ৰকৃত মিলন। মোৰ সেয়ে কাম্য। আত্মাৰ লগত আত্মাৰ যি মিলন, সেয়ে স্থায়ী মিলন। মই জ্যোতি দেখিছো, আমাৰ মিলনৰ পূৰ্ণতা পাবলৈ বেছি পলম নাই।"

প্ৰিয়বন্ধুই বুজি পালে সে বাসন্তীৰ স্বামী-চিন্তা অত্যন্ত গভীৰ। বাহ্যিক মিলনৰ আকাঙ্ক্ষিণী বাসন্তী নহয়।

সুধিলে—"তই নো স্বামীসেৱা কেনেকৈ কৰিছ? স্বামী থাকে ধুবুৰীত তই থাক কোকৰাঝাৰত; তহঁতৰ মিলন কেনেকৈ হয়?"

"আজি নহয় দাদা। অইন এদিন তোমাক এই কথা ক'ম। আজি মোক ক্ষমা কৰা।" বুলি বাসন্তী গুচি গ'ল।

ইয়াৰ পাছত নানাৰকম সাধ্যসাধনা কৰিও প্ৰিয়বন্ধুই বাসন্তীক ধুবুৰীলৈ নিব নোৱাৰিলে। প্ৰিয়বন্ধু অকলে ধুবুৰীলৈ গ'ল। এই কথাটোৰ কিবা এটি মীমাংসা নিশ্চয় কৰিব লাগিব। মনেমনে ভাবিলে—বীণাৰ লগত এবাৰ দেখা কৰা যাওক।

বীণাক চোৱাও হব আৰু হেমন্ত আৰু বাসন্তীৰ মনোমালিন্যৰ কিবা খবৰ পোৱাও যাব পাৰে। এই ভাবি প্ৰিয়বন্ধু ৰজত মজুমদাৰৰ ঘৰৰফালে গ'ল। মজুমদাৰে প্ৰিয়বন্ধুক দেখি ক'লে—"বোপা! আজি বহুত দিনৰ মূৰত কি ভাবি আহিলা?" প্ৰিয়বন্ধুই বেছি সময় খৰচ কৰিবৰ ইচ্ছা কৰা নাই; সেই বাবে বিনা ভূমিকাৰে ক'লে—"মই এবাৰ বীণাক লগ পাব খোজোঁ। বীণা ঘৰত আছেনে?"

"আছে। বীণা, বীণা মা" বুলি মজুমদাৰে মাতিলে।

"যাওঁ বাবা!" বুলি বীণাই উত্তৰ দিলে আৰু লগতে ওলাই আহিল। আহিয়েই প্ৰিয়বন্ধুক দেখি অলপ সঙ্কুচিত হ'ল। প্ৰিয়বন্ধুই ততালিকে ক'লে—"বীণা, মই তোমাক অলপপৰ লগ পাব খুজিছোঁ। তোমাৰ সময় হব নে?"

বীণাই জানে যে প্ৰিয়বন্ধুই তেওঁৰ ভাবী স্বামী। বীণাই খোলাখুলি ভাবে মজুমদাৰৰ আগতে মত দিছে। কেৱল বি, এ পাছলৈকে প্ৰিয়বন্ধুক বাট চাবলৈ অনুৰোধ জনাইছে; কিন্তু হঠাতে প্ৰিয়বন্ধু আজি কিয় আহিল? বীণা অলপ আচৰিত হৈছে। প্ৰিয়বন্ধু আগেপাছে এনেদৰে কেতিয়াও অহা নাই।

"ভাল বাৰু অলপ পৰ বহক। একাপ চাহ কৰি আনোঁ।" বুলি কৈ বীণা ভিতৰলৈ গ'ল।

প্ৰিয়বন্ধুৰ মনত নানাভাৱ খেলাইছে। হেমন্ত বীণাত অনুৰক্ত হৈছে। আনকালে হেমন্তৰ লগত বাসন্তীৰ মনোবিবাদ চলিব লাগিছে। বীণাও যদি হেমন্তৰ প্ৰতি অনুৰক্তা হৈছে তেন্তে

তাৰ মাজত প্ৰিয়বন্ধু কিয় থাকে ? যদি হেমন্ত আৰু বীণাৰ বিয়া হৈ যায় তেতিয়া হয়তো বাসন্তীৰ কিছুপৰিমাণে শান্তিও হব পাৰে ; কাৰণ বাসন্তী বীণাৰ বন্ধু। তৃতীয় ব্যক্তিৰ সান্নিধ্যত হয়তো মনোবিবাদ আতঁৰি যাব পাৰে আৰু হেমন্তৰ মনত শান্তি আহিলে বাসন্তীৰ প্ৰতি স্বাভাৱিক অনুৰাগ হোৱা সম্ভব—ইত্যাদি কথা চিন্তা কৰি বীণাৰ মনোভাব জানিবৰ ইচ্ছা কৰিছে। বীণা আৰু হেমন্তৰ যদি মত থাকে, মজুমদাৰৰ মত সোনকালে কৰাব পাৰিব, কাৰণ মজুমদাৰ ছোৱালীৰ মতৰ বিৰুদ্ধে কেতিয়াও নাযায়। প্ৰিয়বন্ধু অবিবাহিত ডেকা কিন্তু শিক্ষিত আৰু বহুদৰ্শী। দ্বিতীয়বাৰ বিবাহৰ পাছত পূৰ্ব্বৰ পত্নীৰ লগত সন্তাৰ ঘূৰি অহা তেওঁ দেখিছে। তদুপৰি বাসন্তীৰ যেতিয়া কোনোদোষ নাই তেতিয়া বীণা আৰু হেমন্তই উভয়েই বাসন্তীৰ লগত মিলনৰ চেষ্টা কৰিব পাৰে। ভনীৰ দুখত দুখিত হৈ প্ৰিয়বন্ধুই এনেবোৰ কথা ভাবিছে। ভাৱত তন্ময় হৈ থাকি মজুমদাৰৰ উপস্থিতি পাহৰিয়েই গ'ল। মজুমদাৰে প্ৰিয়বন্ধুৰ মুখৰ ফালে চাই বুজিলে যে প্ৰিয়বন্ধু কিবা সঙ্কটত পৰিছে আৰু ভাবি একো স্থিৰ কৰিব পৰা নাই। ভয় কৰিছে—যে জগবন্ধু বৰুৱা মৰি গৈছে। বীণাৰ লগত বিয়া ভাঙি যায় নে কি ? হাকিম মানুহ ! কতজনে উপযুক্তা ছোৱালী যাচিছে !

এক হাতত এক কাপ্ চাহ আৰু আন হাতত এক প্লেট লুচি মোহনভোগ লৈ বীণা ওলাই আহিল আৰু পাছে পাছে

বীণাৰ ন বছৰীয়া ভনী ৰিণাই এক গিলাছ পানী লৈ আহিছে। ৰিণাৰ হাতৰপৰা পানীগিলাছ লৈ প্ৰিয়বন্ধুই তাইক কোলাৰ কাষলৈকে টানি আনি সুধিলে—"মোক চিনি পাইছ নে ৰিণা ?" ৰিণাই জানে যে প্ৰিয়বন্ধু এদিন তাইৰ ভিনিহি হব।

"পাইছোঁ" বুলি মিচিকি হাঁহি মাৰিলে।

প্ৰিয়বন্ধুৰ মন বৰ গধুৰ, আৰু স্বভাৱতেও প্ৰিয়বন্ধু কিছু গম্ভীৰ প্ৰকৃতিৰ। সেইবাবে বেছি কথা নাপাতি চাহ জলপান খাবলৈ ধৰিলে। ইতিমধ্যে মজুমদাৰ তাৰ পৰা উঠি গ'ল আৰু যাওঁতে ৰিণাক মাতি লৈ গ'ল। মজুমদাৰে বুজি পাইছে যে বীণাৰ লগত প্ৰিয়বন্ধুৰ গোপন আলাপ আছে।

প্ৰিয়বন্ধুই বিনাভূমিকাৰে বীণাক সুধিলে—"বীণা ! মোৰ সময় বৰ কম। পোনেপোনে এটা কথা সুধিম—উত্তৰ দিবাদে ? বাসন্তীৰ কি হৈছে তুমি জানা নে ?"

বীণাই নখ খুটি খুটি ক'লে—"অলপ জানোঁ—কিন্তু সিহঁতৰ স্বামীস্ত্ৰীৰ কথা সম্পূৰ্ণ নাজানোঁ।"

"কি জানা বীণা ?"

"জানোঁ যে হেমন্ত আধুনিক জগতৰ প্ৰেমিক আৰু বাসন্তী প্ৰাচীনযুগৰ বোৱাৰী। উভয়ে উভয়ক ভাল পায় কিন্তু কোনেও কাকো প্ৰাণভৰি পোৱা নাই।"

আনসময়ত হলে বীণাই প্ৰিয়বন্ধুক ইমান সোনকালে এই কথাবাৰি নকলেহেঁতেন। নানাপ্ৰকাৰ কথাৰ প্ৰসঙ্গ

উলিয়াই ক্ৰমেক্ৰমে কলেহেঁতেন; কিন্তু আজি প্ৰিয়বন্ধুই পৰামৰ্শ বিচাৰি আহিছে বুলি পোনপতীয়া কথাকেই কৈছে।

"ইয়াৰ বাবে দায়ী—হেমন্ত নে বাসন্তী ?

"সেইটো মই কেনেকৈ কওঁ ?"

"নহয়, তোমাৰ নিশ্চয় এটি কিবা ধাৰণা হৈছে।"

"আপুনি বাসন্তীৰ দাদাকগুণে মই কোৱা নাই। মই বাসন্তীৰ বন্ধু বুলি কৈছোঁ—দায়ী উভয়েই। পুৰুষ মানুহৰ মনোভাৱ বুজি চলিব পাৰিলে এইবোৰ অৱস্থাৰ সৃষ্টি নহয়। বাসন্তীক হেমন্ত বৰুৱাই ভাল পায়। বাসন্তীয়ে এই ভালপোৱাৰ প্ৰতিদান দিব নোৱাৰাত নিজৰ ক্ষতি হৈছে। হেমন্ত বৰুৱাই বাসন্তীৰ পৰা আধুনিক জগতৰ প্ৰেমনিবেদনৰ সকলো প্ৰকাৰ অভিনয় প্ৰত্যাশা কৰা ভুল হৈছে। বাসন্তীয়ে প্ৰেমনিবেদনৰ সুবিধা পোৱা নাই আৰু হেমন্ত বৰুৱাই বাসন্তীৰ গভীৰ প্ৰেমৰ পৰিচয় পোৱা নাই। ফলত দুয়োজনৰে ভিতৰত এটা প্ৰকাণ্ড ভ্ৰান্তি সোমাইছে। এই ভ্ৰান্তি দাম্পত্য জীৱনৰ পক্ষে মাৰাত্মক ব্যাধি।"

প্ৰিয়বন্ধুই অবিবাহিতা ছোৱালী এজনীৰ মুখত এনে এটি উত্তৰ পাই সচাঁকৈয়ে খুচি হ'ল, কিন্তু সমস্যাৰ সমাধান নাপাই নিতান্ত বিমোৰত পৰিল।

"এতিয়া কি কৰা যায় বীণা ?"

কৰিবৰ একো নাই। কৰিবলৈ গ'লে হিতে বিপৰীত হয়। কালৰ গতিত হয়তো উভয়ে উভয়ৰ ভুল বুজি পাব। তেতিয়া মিলন হ'লেও হব পাৰে।"

"আন এটি গোপনীয় কথা আছে, বীণা! জানোচা তুমি ভুল বুজা, মই কবলৈকো ভয় কৰিছোঁ।

"কি কওক।"

"তুমি যদি ভুল নুবুজা তেতিয়াহে ক'ম; নহ'লে তুমি যদি মোক ভুল বুজা আৰু পৰিষ্কাৰকৈ মোক কথাটো বুজাই নিদিয়া তেন্তে তোমাৰ আৰু মোৰ উভয়ৰে যথেষ্ট ক্ষতি হব পাৰে।"

প্ৰিয়বন্ধু সাৱধান লোক। প্ৰেম আৰু বিবাহৰ ক্ষেত্ৰতো প্ৰিয়বন্ধু সাৱধান হৈছে। প্ৰিয়বন্ধুই বীণাক ভালপায়; অত্যন্ত ভালপায়। এই ভালপোৱা অৱশ্যে নাটকীয় প্ৰেমোন্মাদনা নহয়। বিবাহিতা পত্নীক যেনেকৈ মানুহে বিবাহৰ গুণতে ভাল পায়, ঠিক তেনেকৈ বীণাৰ প্ৰতি প্ৰিয়বন্ধুৰ ভালপোৱা গঢ়ি উঠিছে। আনুষ্ঠানিক বিবাহ নাই হোৱা সচাঁ, কিন্তু উভয়ে উভয়ক বাকদান কৰিছে; গতিকে প্ৰিয়বন্ধুই পত্নীহিচাবে বীণাক ভালপাব ধৰিছে। এই ভালপোৱা স্বামীৰ পত্নী-প্ৰেমত পৰিণত হৈছে। বীণাই ঠিক সেইদৰে প্ৰিয়বন্ধুক ভাল পাইছে নে নাই প্ৰিয়বন্ধুই নাজানে; কিন্তু বিবাহৰ মত পোৱা বাবে সন্দেহৰ কোনো কাৰণ ঘটা নাই।

আজি অৱস্থাবিশেষে প্ৰিয়বন্ধুই বীণাৰ ওচৰত অন্য প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰিবলৈ বাধ্য হৈছে। তাৰবাবে প্ৰিয়বন্ধুই মনৰ

লগত কিমান যুজিব লগা হৈছে সেইকথা আনে বুজিব নোৱাৰে। প্ৰিয়বন্ধুৰ ভাবীপত্নীক অন্যপুৰুষে ভালপায় আৰু প্ৰিয়বন্ধুয়ে আজি নিজ চকুৰে তাৰ প্ৰমাণ পাইছে। আন কোনো পুৰুষে সেইকথা লৈ বীণাৰ ওচৰত আহিলহেঁতেন নে নাহিলহেঁতেন কব নোৱাৰি; কিন্তু প্ৰিয়বন্ধুই নিজৰ দাম্পত্য জীৱনৰ পথত কোনো কণ্টক ৰাখিব নোখোজে। হেমন্তই বীণাক পৰীক্ষা কৰি চাবলৈ কৈছে। পৰীক্ষা কৰা হওক বা নহওক এবাৰ সুধি চোৱাত দোষ কি? বীণাই কিজানি এই প্ৰশ্নত অপমানিত বোধ কৰে, সেইচিন্তা কৰি প্ৰিয়বন্ধুই সাৱধানে এই প্ৰশ্নৰ অৱতাৰণা কৰিব খুজিছে।

"কি কথা কওক।"

"হেমন্তই তোমাক ভাল পায়, এই কথা তুমি জানানে?" ক্ষন্তেকৰ কাৰণে বীণাৰ মুখ সেঁতা পৰি গ'ল। বীণাই বুজি পাইছে যে হেমন্ত বীণাৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছে আৰু সেইবাবে সাধনা আৰু বীণা হেমন্তৰ ঘৰলৈ যোৱা বন্ধ কৰিছে; কিন্তু এই কথা যেতিয়া প্ৰিয়বন্ধুই জানিছে তেওঁৰ ওচৰত লুকাবৰ আৱশ্যক নকৰে বুলি ভাবি বীণাই সঁচা কথা কোৱাকেই উচিত বুলি বিবেচনা কৰিলে।

"হয়, মই বুজি পাইছোঁ আৰু সেইবাবে আমি এতিয়া হেমন্ত বকৱাৰ ঘৰলৈ যোৱা বন্ধ কৰিছোঁ।"

"কিন্তু হেমন্তই তোমাক অত্যন্ত ভাল পায়। এনে অৱস্থাত তোমাৰ বা মোৰ কৰ্ত্তব্য কি?"

এই প্ৰশ্নত বীণা বিচলিতা আৰু অসন্তুষ্টা হৈছে। বীণাই ভাবিছে—প্ৰিয়বন্ধুই বীণাক পৰীক্ষা কৰি চাইছে নে কি? এনে এটি কথালৈ প্ৰিয়বন্ধুৰ লগত বীণাই আলোচনা কৰিবলৈ ভাল পোৱা নাই; কিন্তু উপায় নাই। পৰীক্ষা হ'লেও এই পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হব লাগিব। এইদৰে কথা ভাবি থাকি বীণাই প্ৰশ্নৰ উত্তৰ নিদিলে।

প্ৰিয়বন্ধুই বুজি পাইছে যে এনে প্ৰশ্ন কৰাত বীণা অসন্তুষ্টা হৈছে; কিন্তু উপায় নাই। বীণা আৰু হেমন্তৰ পৰস্পৰৰ মাজত অহাযোৱা কথাবতৰা আছে। উভয়ে যদি উভয়ৰ প্ৰতি আকৃষ্ট হৈছে, তেন্তে প্ৰিয়বন্ধু তাত বাধা হোৱা উচিত নহয়।

সেইবাবে প্ৰিয়বন্ধুই পুনৰায় ক'লে—"বীণা, মোক ভুল নুবুজিবা। মই স্পষ্টকৈ তোমাৰ ওচৰত মোৰ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছোঁ আৰু মই তোমাৰ পাণিপ্ৰাৰ্থী; কিন্তু তোমাৰ আৰু হেমন্তৰ ভিতৰত পৰস্পৰ অহাযোৱা কথাবতৰা আছে। তোমালোকৰ যদি ভাৱৰ আদানপ্ৰদান হৈ থাকে, অৰ্থাৎ হেমন্তই তোমাক ভাল পায় এই কথা সঁচা আৰু তুমিও তাক স্বীকাৰ কৰিছা। আৰু তুমিও যদি কোনোপ্ৰকাৰে হেমন্তৰ প্ৰতি আকৃষ্টা হৈছা, তেন্তে তেনেক্ষেত্ৰত মই বা মোৰ ভনী তোমালোকৰ পথৰ কণ্টক হব নোখোজোঁ। এইকথা স্পষ্টকৈ সোধা বাবে বেজাৰ নাপাবা। বৰঞ্চ আমাৰ ভাই ভনীৰ কৰ্ত্তব্য হব তোমালোকৰ মিলনত সহায় কৰা।"

বীণা স্বভাৱতে সহজতেই উত্তেজিতা হয়। এই কথাত বীণা উত্তেজিতা হৈছে আৰু লজ্জিতাও হৈছে। প্ৰিয়বন্ধুৰ ওচৰত এই বিষয়লৈ কোনোদিন আলোচনা হব পাৰে এনে কথা বীণাই ভবা নাছিল। এনেহে ভাগ্যৰ কথা যে নিজৰ ভাবী স্বামীৰ ওচৰত আন ব্যক্তিৰ অবৈধ প্ৰণয়ৰ চাফাই গাব লগা হৈছে। বীণা নাৰী। বীণাই প্ৰিয়বন্ধুৰ ওচৰত মনপ্ৰাণ ঢালি দিছে। স্বামী বুলি অন্তৰেঅন্তৰে গ্ৰহণ কৰিছে। অপৰ কোনোপুৰুষ তাইৰ প্ৰণয়প্ৰাৰ্থী, এনে কথা নিজৰ স্বামীৰ লগত আলোচনা কৰিবলৈ অত্যন্ত বেয়া পাইছে। প্ৰিয়বন্ধুৰ প্ৰশ্নৰ সমুচিত জবাব দিব লাগিব, নহলে বীণাৰ ভৱিষ্যতত বিপদো হব পাৰে।

সেইবাবে বীণাই উত্তেজিতভাবে উত্তৰ কৰিল—"ধৰি লওক হেমন্ত বৰুৱা নহৈ বাটৰ কোনো বাটকুৰা মানুহে যদি কামনা লালসাৰ বশবৰ্ত্তী হৈ প্ৰেম নিবেদন কৰিবলৈ আহে—আমি সেই মানুহক সন্মান কৰিব লাগিব নে ঘৃণা কৰি খেদাই দিব লাগিব ?"

প্ৰিয়বন্ধুই এই কথাৰ উত্তৰ সহজতে দিব নোৱাৰিলে। কিছুসময়ৰ পিচত ক'লে – "হেমন্তই তোমাৰ ওচৰত কোনো প্ৰেম নিবেদন কৰা নাই আৰু তুমি তেওঁক খেদাই দিবৰো আৱশ্যক হোৱা নাই—এই কথা মই জানোঁ। তুমি উত্তেজিতা হৈছা। এই কথালৈ আৰু আমাৰ আলোচনা কৰিবৰ কোনো আৱশ্যক নাই ; কিন্তু মোৰ আন এটি কথা আছে। শুনিবা নে ?"

"নিশ্চয় শুনিম।"

"কথাটো হৈছে"—বুলি প্ৰিয়বন্ধুই শেষ কৰিব নোৱাৰিলে। সাধনা আহি উপস্থিত হ'ল।

সাধনাই ক'লে—"মোক ক্ষমা কৰিব, বৰুৱাদেৱ—মই চোৰৰ নিচিনা অতি নীচভাৱে আপোনালোকৰ কথা শুনি আছিলোঁ। বাসন্তী আৰু বীণা মোৰ বন্ধু—ভনীৰ নিচিনা। বাসন্তীৰ জীৱন দুখৰ হৈছে। বীণাৰ জীৱন যাতে সুখৰ হয় সেয়ে মোৰ ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা। আপুনি বীণাক কিয় এনেবোৰ কথা সুধিছে ? বীণাক সন্দেহ নকৰিব।"

প্ৰিয়বন্ধু বিপদত পৰিল। ক'লে—মই বীণাক সন্দেহ কৰা নাই। সন্দেহ কৰা নাই গুণে বীণাৰ ওচৰত মই আজি মোৰ প্ৰাৰ্থনা লৈ আহিছোঁ। সেই প্ৰাৰ্থনা পেছ্ কৰিব মই পাৰা নাই বা জানা নাই।"

"কি প্ৰাৰ্থনা বৰুৱা," বুলি সাধনাই সুধিলে।

"প্ৰাৰ্থনা—বীণাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি ভঙ্গ। বীণাই প্ৰতিশ্ৰুতি ভঙ্গ কৰিব লাগিব।

সাধনা আৰু বীণাৰ মুখ ছাঁইৰ নিচিনা সেঁতা পৰি গ'ল। প্ৰতিশ্ৰুতি ভঙ্গ কৰিব লাগিব মানে কি প্ৰিয়বন্ধুৰ লগত বীণাৰ বিয়া নহব ? প্ৰিয়বন্ধু কি আজি হেমন্তৰ ঘটক হৈ আহিছে ? সাধনা বীণাৰ মুখৰ চেহেৰা পৰিবৰ্ত্তন হোৱা দেখি প্ৰিয়বন্ধু ভীত হ'ল। ক'লে তোমালোকক দুখ দিবলৈ মই অহা নাই।"

"নহয়, নহয়, বৰুৱা আপোনাৰ কি কথা আপুনি কওক।"

"মোৰ কথা এই যে বীণাই বি, এ পাছ কৰাৰ আগতে অৰ্থাৎ অতি সোনকালে বিয়াত সম্মতি দিব লাগে।"

সাধনাই ভীতা হৈ সুধিলে "কাৰ লগত ?"

এই প্ৰশ্নটো এতিয়া নুঠে, সাধনা! কাৰ লগত বিয়া হব সেই কথাতো কেতিয়াবাই স্থিৰ হৈ আছে!

সাধনাৰ মুখত হাঁহি ফুটি উঠিল। বীণা কিছু চিন্তান্বিতা হ'ল; কিন্তু একোকে নক'লে।

প্ৰিয়বন্ধু চতুৰ লোক। বীণাৰ মনোভাব বুজিপালে। ক'লে—বীণা মোক "ভুল নুবুজিবা। তুমি যেতিয়া হেমন্তক কৃপাৰ বা উদাসীন চকুৰে চোৱা—মই তোমাক অবিৱাহিতা থাকিবলৈ দিব নোখোজোঁ। হেমন্ত মোৰ আত্মীয়। হেমন্ত নীচ প্ৰকৃতিৰ লোক নহয়। তোমাৰ মোৰ সম্বন্ধ সোনকালে ঘটি উঠিলে হেমন্তৰ দৃষ্টি তোমাৰ প্ৰতি পৰিবৰ্ত্তিত হোৱা স্বাভাৱিক; কাৰণ তোমাৰ লগত হেমন্তৰ অন্য সম্বন্ধ গঢ়ি উঠিব। আনফালে বাসন্তীৰ প্ৰতি হেমন্তৰ ব্যৱহাৰৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটা সম্ভব হব। আন-নহলেও বাসন্তীৰ ফালে চাই তুমি বিয়াত মান্তি হোৱা উচিত। এই বিয়াত হেমন্ত আৰু বাসন্তীৰ সহযোগ থাকিব আৰু উভয়ে সহকৰ্মী হিচাবে কাম কৰিব লাগিব। কি জানি এই বিয়াৰ পাছত উভয়ৰ মিলন হয়েই।" সাধনা আৰু বীণাই কথা বুজি পালে।

বীণাই ক'লে—"আপুনি বাবাৰ লগত কথা কওক। বাবা মান্তি হলে মোৰ আপত্তি নাথাকিব"—বুলি বীণা ভিতৰলৈ

সোমাই গ'ল।

বীণাৰ মাক নাই। বীণা মজুমদাৰৰ বৰ আদৰৰ ছোৱালী। সাধনাই মজুমদাৰক মাতি আনিলে। প্ৰিয়বন্ধুই মজুমদাৰৰ লগত কথা হ'ল আৰু বিয়াৰ দিন ধাৰ্য্য কৰিলে।

(১৮)

বিয়াৰ দিন ওচৰ চাপিল। প্ৰিয়বন্ধুৰ অনুৰোধত হেমন্তও কোক্ৰাঝাৰলৈ আহি বাসন্তীৰ লগত লগ লাগিছে। হেমন্ত আৰু বাসন্তীৰ সকলো প্ৰকাৰ উদ্যোগত বিয়া সম্পন্ন হৈ গ'ল।

বিয়াৰ পাছত হেমন্ত পুনঃ ঘূৰি গ'ল। মাহেশ্বৰীও বিয়ালৈ আহিছিল; বিয়াৰ পাছত হেমন্তৰ লগতে পুনঃ ঘূৰি গ'ল। মাহেশ্বৰীৰ যাতে কোনোপ্ৰকাৰ কষ্ট বা অসুবিধা নহয় তাৰ বাবে বাসন্তীয়ে যথাযোগ্য যত্ন লৈছে। হেমন্তৰ প্ৰতিও বাসন্তীয়ে যথেষ্ট মনোযোগ দিছে। বাসন্তীয়ে নিজ ইচ্ছাত স্বাধীনভাৱে সকলো কাম কৰিছে। মাহেশ্বৰী, হেমন্ত বা প্ৰিয়বন্ধুৰ কোনো পৰামৰ্শ বা আদেশৰ আৱশ্যক হোৱা নাই; নাইবা তেওঁলোকৰ কোনো বাধ্যবাধকতাত কাম কৰিব লগা হোৱা নাই। বাসন্তীৰ উৎসাহ, আনন্দ, কাৰ্য্যদক্ষতা আৰু অতিথিৰ প্ৰতি আদৰঅভ্যৰ্থনাৰ আয়োজন দেখি তিনিও মুগ্ধ হৈছে। ক'তো কোনো ক্ৰটী তেওঁলোকে দেখা নাই। হেমন্তই মুগ্ধ দৃষ্টিৰে লক্ষ্য কৰিছে। আজি বাসন্তীৰ নিৰ্দ্দেশত হেমন্ত বা মাহেশ্বৰীয়ে কাম কৰিছে। মাহেশ্বৰীয়ে মনেমনে হুমুনিয়াহ্ পেলাইছে। এনেহেন

বোৱাৰীক লৈ তেওঁ ঘৰ কৰিব পাৰা নাই। ক'ত যে কি দোষ হ'ল তেওঁ ভাবি নাপায়। বাসন্তীয়ে যে পুতেকক কিহত অসন্তুষ্ট কৰিলে তাকো বুজি নাপায়। হেমন্তৰ কৰ্ত্তব্য হেমন্তই কৰিব। মাহেশ্বৰীয়ে আজি কালি একো নকয়। হেমন্তই যদি বাসন্তীক লৈ যাব নোৱাৰে, মাহেশ্বৰীৰ কবৰ একো প্ৰয়োজন নাই।

ঘৰসংসাৰ সিহঁতৰ। সিহঁতে যদি ঘৰসংসাৰৰ ফালে দৃষ্টি নিদিয়ে, তেওঁ বুঢ়ীয়ে তালৈ দৃষ্টি দিলে কি হব? ইত্যাদি কথা ভাবি মাহেশ্বৰী আজি কালি এইবোৰ কথাত নাথাকে। মাহেশ্বৰী যাবলৈ ওলোৱাত বাসন্তীয়ে আহি ভৰিত দীঘল দি পৰি সেৱা জনালে আৰু চকুলোৰে মাহেশ্বৰীৰ ভৰি তিয়াই দিলে। হেমন্তকো সেৱা কৰিলে। উভয়ে গুচি গ'ল।

প্ৰিয়বন্ধুই দূৰৈৰ পৰা চাই থাকিল। বীণা ঘৰত নাছিল। বীণা বিয়াৰ পাছদিনা আহিছিল আৰু তাৰ পাছদিনাই দেশৰ প্ৰথামতে বাপেকৰ ঘৰলৈ গুচি গৈছিল।

কিছুদিন পাছত বীণা আহিল। এদিনাখন বীণা আৰু বাসন্তীয়ে কথা পাতি আছে। প্ৰিয়বন্ধুই আহি সুধিলে—"বাসন্তি। তহঁতে কিহৰ মেল পাতিছ?"

তোমাৰ চাকৰিবে মেল পাঁতিছোঁ দাদা। তুমিতো বীণাক—অ' নহয়—বৌ'টিক কাইলৈ লৈ যাবা। মই পুনঃ অকলে থাকিব লাগিব"।

"মই নাযাওঁ নহয় বাসন্তি! লক্ষীপুৰলৈ মই কেতিয়াও নাযাওঁ। মই তোৰ লগতে থাকিম।

"নহয় বীণা—তই যাবই লাগিব। দাদাৰ অকলে থকাত খোৱাবোৱাত বৰ কষ্ট হব নহয়। তই নগ'লে কেনেকৈ হব?" বাসন্তীয়ে বীণাক বৌ বুলিব পাৰা নাই। বীণায়ো বৌ বোলাত ভাল পোৱা নাই। দুয়োজনে দুয়োজনৰ নাম কাঢ়িয়ে কয়।

"তই যদি ধুবুৰীলৈ যাব, তেন্তে মই লক্ষীপুৰলৈ যাম।"

"সেইটো কেনেকৈ হব বীণা! মোৰ যোৱা সম্ভৱ নহয়।

"কিয় সম্ভৱ নহয়, বাসন্তি!"

"তই জানি শুনি এইবোৰ কথা সোধা উচিত হৈছে নে বীণা।" বুলি বাসন্তীয়ে কথমপি চকুৰ পানী বন্ধ কৰিলে।

বীণাই বুজিলে—যে বাসন্তীয়ে হেমন্তৰ কথা কাৰো লগত আলোচনা কৰিবলৈ ভাল নাপায়।

বীণা আৰু প্ৰিয়বন্ধু লক্ষীপুৰলৈ নগৈ ধুবুৰীলৈ আহি হেমন্তৰ ঘৰত উঠিল। মাহেশ্বৰীয়ে বীণা আৰু প্ৰিয়বন্ধুক সাদৰে অভ্যৰ্থনা কৰিলে; কিন্তু হেমন্ত বা মাহেশ্বৰীয়ে বাসন্তীৰ বিষয়ে কোনো কথা নুসুধিলে। মাহেশ্বৰী নিজৰ কামলৈ গুচি গ'ল।

"তোমাৰ আৰু বি, এ পাছ কৰা নহ'ল বীণা। বিয়া হে পাছ কৰিলা" বুলি হেমন্তই সুধিলে।

"বিয়া পাছ কৰিলেহে বি, এ পাছ কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন মিঃ বৰুৱা। বিয়া আগহে হ'ল।"

"হওঁতে হয়; পিছে তুমি এতিয়াও বি, এ পাছ কৰা উচিত।

"উচিত তো জগতত বহুত কথাই ; কিন্তু উচিত কথাবোৰ হে ঘটি নুঠে। যিবোৰ অনুচিত কথা সেইবোৰ হে ঘটি উঠে।"

"সেইটো কিয় হব, বীণা ?"

"কিয় নহয়, বকুৱাদেৱ ? এই ধৰক আপনি আৰু বাসন্তী এইদৰে থকা উচিত হৈছে নে ?"

"উচিত হোৱা নাই—সেইটো কেনেকৈ জানিলা বীণা ?"

"উচিত হোৱা বুলি আপুনি কব পাৰেনে বকুৱাদেৱ ?"

"নিশ্চয় পাৰোঁ" বুলি হেমন্তই ক'লে।

প্ৰিয়বন্ধু আৰু বীণা উভয়েই আচৰিত হ'ল। বাসন্তীয়ো কয় এইদৰে থকা উচিত হৈছে, আকৌ হেমন্তয়ো কয় যে এইদৰে থকাটোৱেই উচিত হৈছে।

"একমাত্ৰ এই কথাতেই এওঁ লোকৰ দুয়োৰো সম্পূৰ্ণ মিলা দেখা গৈছে" বুলি প্ৰিয়বন্ধুই হুমুনিয়াহ্ কাঢ়ি ক'লে।

"নহয়, বকুৱাদেৱ! আপোনালোক দুয়ো আত্মপ্ৰবঞ্চনা কৰিছে।"

"তুমি সেইটো বুজা নাই, বীণা। বিশেষকৈ এই সময়ত তোমালোকে এই কথা বুজি নোপোৱা" বুলি হেমন্তই বীণা আৰু প্ৰিয়বন্ধুৰ নতুন মিলনৰ কথা ইঙ্গিত কৰিলে।

বীণাই অলপ লাজ পালে। প্ৰিয়বন্ধুয়ো একো নামাতিলে। বীণা আৰু প্ৰিয়বন্ধু যি ভাৱত হেমন্তৰ ওচৰলৈ আহিছিল তাৰ কোনো উপায় নেদেখি দুয়ো লক্ষীপুৰলৈ গুচি গ'ল।

(১৯)

বহুত দিন পিছৰ কথা। মাহেশ্বৰীৰ বেমাৰ হ'ল। হেমন্ত বৰ বিপদত পৰিল। মাহেশ্বৰীৰ বাঁচিবৰ আশা নাই। মাহেশ্বৰীয়ে বাসন্তীক চাবৰ মন কৰিলে। হেমন্তই খবৰ দিলে। বাসন্তী আহিল। মাহেশ্বৰীয়ে হেমন্ত আৰু বাসন্তী দুয়োৰো মুখৰ ফালে চালে আৰু লাহে লাহে চকু মুদিলে। মাহেশ্বৰীৰ জীৱনলীলা শেষ হ'ল। কাজ কৰ্ম্ম গ'ল। তাৰ পাছতো প্ৰায় এমাহ মান গ'ল। বাসন্তীয়ে হেমন্তক এৰি যাবলৈ প্ৰস্তাৱ কৰিব পৰা নাই! হেমন্তই বাসন্তীক নিয়মিত কাজকৰ্ম্ম কৰি থকা দেখি পুনৰায় যাবৰ মন আছে বুলি ভবা নাই। বাসন্তী কিন্তু মনে মনে যাওঁ যাওঁ কৈ আছে।

এনেতে এদিন সাধনা আহি ওলাল। "কি কৰিছ বাসন্তি!" বুলি সাধনা ঘৰৰ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। তেতিয়া হেমন্ত ঘৰত নাছিল। অফিচলৈ গৈছিল।

বাসন্তী সাধনা অহা দেখি বৰ ভাল পালে। "আজি অসময়ত বিনা সাধনাতে সাধনাদেবীৰ আৱিৰ্ভাৱ হ'ল। ইবৰ সৌভাগ্যৰ কথা" বুলি বাসন্তীয়ে ক'লে।

"বসন্তকালত বাসন্তীদেবীয়ে বসন্তদেৱৰ কি অভ্যৰ্থনা জনাইছে তাকে চাম বুলি আহিলোঁ। বাসন্তী যেতিয়া বসন্তদেৱৰ ওচৰত থাকে, তেতিয়া সাধনাৰ আৱশ্যক নাই নহয়! সাধনা উপযাচি আহিব লাগিব।"

"তই এইবোৰ কি কথা কৈছ সাধনা বাইদেউ ; মই একো বুজি পোৱা নাই" বুলি বাসন্তীয়ে ক'লে।

নুবুজিবিতো, এতিয়া তইঁতৰ নতুন জীৱন আৰম্ভ হৈছে নহয়! তইঁতে এতিয়া কাব্য জগতত বাস কৰি থকা বাবে আমিও কবিৰ ভাষাত কথা কবলৈ চেষ্টা কৰিছিলোঁ। পিছে কিয় যে নুবুজিলি মই বুজা নাই।"

"আমাৰ নতুন জীৱন কি সাধনা বাইদেউ ?"

"বিৰহৰ পাছত মিলন—সি বৰ মধুৰ হয়—নহয় নে ?"

"মিলন হোৱা নাই, বাইদেউ! জীৱন আৰু বেছি দুঃসহ হৈ উঠিছে।"

"কিয় কি হৈছে, বাসন্তি ?"

"মোৰ মহা বিপদ হৈছে। মই এতিয়া ইয়াৰ পৰা যাবও নোৱাৰোঁ আৰু চকুৰ আগতে এনে বিলৈ সহি থাকিবও নোৱাৰোঁ।"

"কি বিলৈ ?"

"কি ক'ম, বাইদেউ—আজিকালি তেখেতে মদ খাব ধৰিছে।

আজিকালি হেমন্তই অফিচৰ পৰা ওলাই গৈয়ে মদৰ ভাঠিখানাত সোমায় আৰু একান্তমনে মদ খাই গধূলি আহি ঘৰত সোমায়।

মদৰ নিচাত কেতিয়াবা কয়—"বাসন্তি! প্ৰাণৰ বাসন্তি! মোক তুমি ভুল বুজিলা বাসন্তি!"

আকৌ কেতিয়াবা কয়—"বীণা! মই তোমাক ভাল পাইছিলোঁ সচাঁ ; কিন্তু মইতো কেতিয়াও তোমাৰ ওচৰত মোৰ প্ৰেম নিবেদন কৰা নাই। তোমাৰ মৰ্য্যাদাৰ হানি হয় এনে কথা কেতিয়াও কোৱা নাই। মইতো বাসন্তীৰ প্ৰতি কোনো বিশ্বাসঘাতকতা কৰা নাই।"

আকৌ কেতিয়াবা কয়—"সাধনা! সাধনা কুমাৰী হৈয়েই থাকিল। কেতিয়াবা ভাবোঁ সাধনাই মোক ভাল পায় আৰু সেই বাবে অবিৱাহিতা হৈ থাকিল। কেতিয়াবা ভাবোঁ সাধনাৰ কুমাৰী হৈ থকা উচিত হোৱা নাই। মোক যদি ভালপায় সেইটো সাধনাৰ অন্যায় হৈছে। বিৱাহিত লোক এজনক ভাল পাই নিজৰ জীৱনত অশান্তি অনা সাধনাৰ উচিত হোৱা নাই। মইতো সাধনাক প্ৰেমিকৰ চকুৰে কোনোদিনে চোৱা নাই।"

এইবোৰ কথা বাসন্তীয়ে নাজানিছিল। মদৰ নিচাত যিবোৰ প্ৰলাপ হেমন্তই বকে তাৰপৰা বাসন্তীয়ে জানিছে।

বাসন্তীয়ে এইবোৰ কথা সাধনাৰ ওচৰত কেনেকৈ কয় ? কিন্তু সাধনাই যে ইমান দিনে বিয়া কৰোৱা নাই, আৰু বীণাৰ বিয়াৰ পাছৰ পৰাই যে হেমন্তই মদ খোৱা আৰম্ভ কৰিছে এই বোৰ কথাৰ পৰা বাসন্তীয়ে বহুতো কিছু কথা মনেমনে ভাবে।

হেমন্তই মদ খায় বুলি শুনি সাধনাই বৰ দুখ পালে। সাধনা বহুত দিন হেমন্তহঁতৰ ঘৰলৈ অহা নাছিল। তাৰ কাৰণ সাধনাৰ অন্তৰত লুকাই আছিল। কোনেও তাৰ সন্ধেদ নাপাইছিল।

সাধনাৰ বাসন্তীৰ লগত হেমন্ত সম্পৰ্কে অনেক কিছু কথা হ'ল। বাসন্তী যে হেমন্তৰ দুখত ম্ৰিয়মানা হৈ গৈছে সেই বিষয়ে সাধনাৰ অলপো সন্দেহ নাই।

ক'লে—"বাসন্তি। মই তোক কেতিয়াবাই সাৱধান কৰি দিছিলোঁ। তই মোৰ কথা শুনা নাই।"

"মই কি কৰিম বাইদেউ! মোৰ প্ৰতি যি ব্যৱহাৰ কৰিছে মই তোক কেনেকৈ বুজাম? মই তেখেতৰ আদৰ্শৰ উপযুক্তা হব নোৱাৰিলোঁ—সেয়ে মোৰ দোষ। মই মনেপ্ৰাণে ভাল পাব পাৰোঁ—দেহেকেহে সেৱা কৰিব পাৰোঁ; কিন্তু বাইদেউ! মোৰ প্ৰেম বা সেৱাত সন্তুষ্ট নহ'লে মই কি কৰিব পাৰোঁ? মোৰ দোষৰ মাত্ৰা তিলে তিলে পৰ্ব্বত সমান হৈ আজি দুৰ্দ্দশাৰ চৰম সীমা পাইছে গৈ। এতিয়া তো কোনো উপায় নাই। আৰু এটা কথা সোধোঁ বাইদেউ।"

"তেখেতে বীণাক ভাল পাইছিল—বীণাক বিয়া নকৰাই মোক কিয় বিয়া কৰালে?"

"সেইটো মই কেনেকৈ ক'ম—বাসন্তি? মই জানো বীণাই হেমন্ত বৰুৱাক কেতিয়াও প্ৰেমিকা হিচাবে ভাল পোৱা নাছিল। তোৰ স্বামী হিচাবে বীণাই তেওঁক ভাল পাইছিল। বীণাক তই কেতিয়াও দোষ নিদিবি। তোৰ মন এই বিষয়ে অপবিত্ৰ নকৰিবি, বাসন্তি!"

সাধনাই ভাবিছিল যে বাসন্তীয়ে এই খবৰ নাজানে।

যেতিয়া বুজিলে যে বাসন্তীয়ে এই কথাটো জানে, তেতিয়া সাধনাৰ চিন্তা হ'ল কেনেকৈ বাসন্তীয়ে বীণাক ভুল নুবুজে।

ক'লে—"হেমন্ত বৰুৱাই যেতিয়া তোৰ প্ৰতি খুচি হব নোৱাৰিলে—তেতিয়া বীণাৰ সান্নিধ্যত বীণাৰ প্ৰতি প্ৰেমভাৱ ওপজা অস্বাভাৱিক নহয়, আৰু সেইবাবে আমি বৰুৱাৰ পৰা আতঁৰত থাকিবলৈ যত্ন কৰিছিলো। আনকি বৰুৱাক আমি বেয়া পোৱা ভাবো দেখুৱাইছিলোঁ; কিন্তু এটা কথা জানিবি বাসন্তি! বৰুৱাই কেতিয়াও অভদ্ৰোচিত ব্যৱহাৰ কৰা নাই বা তেনে কোনোকথা বীণাক কোৱা নাই। আনকি তেওঁ যে বীণাক ভাল পায়, এই কথাও কোনোপ্ৰকাৰে প্ৰকাশ কৰা নাই। আমি তেওঁৰ অন্তৰৰ ভাৱ বুজি পাইছিলোঁ—তেওঁৰ চকুৰ আৰু মুখৰ ভাৱ পৰিবৰ্ত্তনত। এই বিষয়ে বৰুৱা অত্যন্ত সাৱধানে আছিল; কিন্তু বৰুৱা প্ৰেমিক। প্ৰেমিকৰ চকু মুখত প্ৰেমৰ ভাৱ ফুটি ওলাইছিল। তাৰবাবে তেওঁক দোষী কিয় কৰিছ, বাসন্তী?"

"মই দোষী কৰা নাই—সাধনা বাইদেউ! মই কথাটো বুজিব হে খুজিছোঁ। বীণাৰ বিয়া হঠাতে কিয় হ'ল বাইদেউ!"

"সেইটো কথা ঠিক নাজানোঁ বুলি ক'লে অন্যায় কোৱা হব। বীণাৰ কুমাৰী অৱস্থা গুচাই বিৱাহিতা অৱস্থাত হেমন্ত বৰুৱাৰ চকুৰ আগত থিয় কৰাই তাৰ উদ্দেশ্য আছিল। তোৰ দাদাই আবিষ্কাৰ কৰিছিল যে হেমন্ত বৰুৱা বীণাত অনুৰক্ত আৰু সেই বাবেই তোৰ প্ৰতি বিৰক্ত বুলি তেওঁ ধাৰণা কৰিছিল।

সেইবাৰে পলম নকৰি সোনকালে তেওঁলোকৰ বিয়াৰ বন্দৱস্ত কৰিলে। এতিয়া দেখা গৈছে—এই ঘটনাই আন এটি বিপদ টানি আনিছে। ভ্ৰান্তি আৰু নৈৰাশ্যই মানুহৰ জীৱন অসাৰ্থক কৰি তোলে।" কৈ থাকোঁতে থাকোঁতে সাধনাৰ চকুৰ পানী ওলাল। সাধনাৰ এই দুৰ্ব্বলতা আজি প্ৰকাশ পালে। সাধনাৰ কথা শুনি থাকোঁতে থাকোঁতে বাসন্তীৰো চকুৰ পানী ওলাই আহিল। উভয়ে উভয়ৰ কোলাত মুখ লুকালে।

কিছু সময়ৰ পাছত উভয়ে কিছু প্ৰকৃতিস্থ হ'ল। তাৰ পাছত বাসন্তীয়ে সাধনাক সুধিলে—"বাইদেউ! মোৰ মনত আজি নানা কথা উদয় হৈছে। মই বৰ অভাগিনী। মই সময় মতে কোনো কথাতে সাৱধান হব নোৱাৰিলোঁ। মই তেখেতৰ জীৱনত অসাৰ্থকতা আনি দিছোঁ। এতিয়া আৰু মোৰ দ্বাৰা সেই ভুল সংশোধনৰ উপায় নাই। একমাত্ৰ উপায় আছে তোৰ হাতত বাইদেউ।"

"মোৰ হাতত কেনেকৈ বাসন্তি?"

"আছে বাইদেউ! তোৰ হাতত উপায় আছে। খং নকৰ যদি কব পাৰোঁ। অভয় দে বাইদেউ!"

"অভয় দিছোঁ—বাসন্তি! মোৰ দ্বাৰা যি কৰিব পাৰা যায় মই কৰিম।"

"ঠিক বাইদেউ? ঠিক নে? ক"

"ঠিক বাসন্তি! ঠিক। মোৰ পৰা যদি তোৰ বা বৰুৱাৰ কিবা উপকাৰ হয় মই কৰিম।"

"তেন্তে বাইদেউ! তেন্তে"—বাসন্তীয়ে কব নোৱাৰি হুক্ হুক্কৈ কান্দি পেলালে।

"ক' বাসন্তি! ইয়াত কান্দিব লগা কি আছে?"

"বাইদেউ! তই তেওঁক উদ্ধাৰ কৰ বাইদেউ।"

"মই কেনেকৈ উদ্ধাৰ কৰিম, বাসন্তি?"

তই পাৰিবি বাইদেউ! মই নোৱাৰিলোঁ—তই পাৰিবি।

সাধনাৰ মন উদ্বাউল হৈ উঠিল। বাসন্তীয়ে কি কয়? সাধনাৰ ভয় হ'ল—তেন্তে বাসন্তীয়ে সাধনাৰ অন্তৰতম প্ৰদেশৰ খবৰ পাইছে। তথাপি সুধিলে—"মই কেনেকৈ উদ্ধাৰ কৰিম, বাসন্তি! তই কি কব লাগিছ।"

"বাইদেউ! তই মোৰ শাৰীত বহ্। তোৰ অন্তৰ বিচাৰি চা—তোৰ এই কুমাৰী অৱস্থা কিহৰ বাবে। মই বুজি পাইছোঁ, বাইদেউ। মই বৰ অভাগিনী। মই তহঁতৰ জীৱন পথত কণ্টক হৈছোঁ। মোক ক্ষমা কৰ্ বাইদেউ।"

সাধনা অবাক্ হ'ল। সাধনাই কোনো কথা কব নোৱাৰিলে।

কিছু সময়ৰ পাছত বাসন্তীয়ে পুনঃ ক'লে—"ক' বাইদেউ! তোৰ জীৱনটোৰ তো এটা মূল্য আছে। তোৰ নিজৰ প্ৰতিও কৰ্ত্তব্য আছে। মই কৈছোঁ বাইদেউ—তই আগবাঢ়ি আহ্। মোৰ শক্তি নাই, যে মই এতিয়া আৰু এই বিপদৰ পৰা তেখেতক উদ্ধাৰ কৰোঁ।"

সাধনা এনে এটি অৱস্থাৰ বাবে আজি সাজুহৈ অহা নাছিল। গতিকে যদিও প্ৰথমতে অলপ বিবুদ্ধি হোৱা যেন হৈছিল,

কিছু সময়ৰ পাছত প্ৰকৃতিস্থা হ'ল আৰু ক'লে—"বাসন্তি! তই এই বোৰ কি কথা কৈছ? তোৰ কৰ্ত্তব্য তই নিজে কৰিব লাগিব। তোৰ এই কৰ্ত্তব্যত আন কোনো মানুহে সহায় কৰিব নোৱাৰে। তই স্ত্ৰী। তোৰ স্বামীক উদ্ধাৰ কৰিবৰ ভাৰ অকল তোৰ। কিছু কঠোৰ ভাৱে সাধনাই ক'লে।

বাসন্তীয়ে প্ৰাণত আঘাত পালে। কিংকৰ্ত্তব্যবিমূঢ়া হ'ল। বাসন্তীয়ে এই কঠোৰতাৰ মাজত নিজৰ দুৰ্ব্বলতা বুজি পালে। স্ত্ৰী হৈ স্বামীক আনৰ হাতত তুলি দিবলৈ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিছে। সচাঁকৈয়ে ই বৰ লাজৰ কথা কিন্তু বাসন্তীৰ অন্তৰৰ খবৰ কোনে পাব? আজি বাসন্তীৰ ওচৰত হেমন্তৰ স্থূলদেহৰ মূল্যত কৈ হেমন্তৰ ছবি, হেমন্তৰ অন্তৰ আত্মাৰ মূল্য বেছি। বাসন্তীয়ে হেমন্তৰ ছবি পূজা কৰে। হেমন্তৰ আত্মাৰ লগত নিজৰ আত্মাৰ মিলনৰ বাবে ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰে! সাংসাৰিক জীৱনত বাসন্তীয়ে স্বামীক শান্তি দিব নোৱাৰিলে। স্বামীৰ মুখত বাসন্তীয়ে শুনিছে যে সাধনাই হেমন্ত বৰুৱাক ভাল পায়। স্বামীয়ে সাধনাক বিয়া কৰালে স্বামীৰ সাংসাৰিক সুখ হব—এয়ে বাসন্তীৰ আশা। স্বামী-সাধনাত সাধনা সহায় হয়। বাসন্তীয়ে একান্তমনে স্বামীসেৱা কৰি স্বামীৰ শ্ৰীপাদপদ্মত ভক্তি-পুষ্প আৰু প্ৰেমাশ্ৰুৰ অৰ্ঘ্য প্ৰদান কৰিব পাৰে। বাসন্তীৰ কামনা একান্তমনে স্বামীসেৱা কৰা। স্বামীৰ সোহাগ পাবলৈ, স্বামীৰ অঙ্কশায়িনী হবলৈ বাসন্তীয়ে কামনা নকৰে।

সাধনা বাসন্তীৰ সখী। সাধনা বাসন্তীৰ আৰু স্বামীৰ

শুভাকাঙ্ক্ষিণী; আকৌ সাধনা স্বামীৰ প্ৰতি অনুৰক্তা। আজি এই দুৰ্দ্দৈৱৰ দিনত সাধনা নিশ্চয় সহায় হব পাৰে; কিন্তু সাধনাৰ কঠোৰ কথাৰ পাছত বাসন্তীয়ে একো কব নোৱাৰিলে; কেৱল চকুৰ লোতকেৰে সাধনাৰ কোলা তিয়াই দিলে।

"বাসন্তি! মই যাও"—বুলি সাধনা হঠাতে গুচি গ'ল।

বাসন্তীয়ে একোকে কব নোৱাৰিলে। জঠৰ হৈ বহি ভাবিব ধৰিলে। বাসন্তীয়ে ভুল কৰিলে নে কি? সাধনাক এইদৰে কোৱা উচিত নাছিল নে কি?

"বাসন্তি। বাসন্তি!!" বুলি আজি সোনকালে হেমন্ত অফিচৰ পৰা আহিল।

"মোৰ বৰ জ্বৰ উঠিছে" বুলি হেমন্তই লৰালৰিকৈ ওচৰতে থকা ছোফাখনত বহিল। বাসন্তীয়ে হেমন্তৰ গাত হাত দি চালে যে সচাঁকৈয়ে বৰ কৈ জ্বৰ উঠিছে। বাসন্তীয়ে ততাতৈয়াকৈ গৰম পানী আনি স্বামীৰ ভৰি দুখন ধুৱাই দিলে আৰু লাহে লাহে কাপোৰ সলাবলৈ দি বিছনাত শুবলৈ ক'লে। এতিয়া বাসন্তীয়ে কি কৰে? যদি স্বামীৰ নৰিয়া টান হয়, বাসন্তীয়ে অকলে কি কৰিব।

হেমন্তয়ো ভাবিছে—যদি তেওঁৰ নৰিয়া টান হয়, বাসন্তীয়ে অকলে কি কৰিব? বীণাক খবৰ দিবলৈ হেমন্তৰ অন্তৰত দ্বিধা আৰু ভয় সোমাইছে। হেমন্তই বুজি পাইছে যে এইবাৰৰ নৰিয়া সহজ নহব; কাৰণ আজি কেইবা দিনৰে পৰা তেওঁৰ জ্বৰ, প্ৰকাশ হে কৰা নাছিল। এতিয়া অন্তৰখন যে পুৰি

মাৰিব লাগিছে, পেটত বেদনা হৈছে ; আৰু গাটো বৰকৈ জ্বালা কৰিছে। সাধনাক খবৰ দিবলৈকো হেমন্তই ভয় কৰিছে। সাধনাৰ মনৰ ভাৱ হেমন্তই বুজি পাইছে। গতিকে সাধনাক মাতি আনিলে হয়তো বাসন্তীৰ আগত সাধনাৰ দুৰ্ব্বলতা প্ৰকাশ পাই যাব।

এইদৰে দুই দিন গ'ল। হেমন্তৰ জ্বৰ নকমিল। ক্ৰমে উপসৰ্গ বাঢ়িহে যাব লাগিছে। পেট বিষায় আৰু প্ৰলাপ বকে।

বাসন্তীয়ে সুধিলে—"কি কৰা যায় ? বীণাক খবৰ দিওঁনে ?"

হেমন্তই কলে—"বৰুৱা বৰ জৰুৰী কামত ব্যস্ত আছে বুলি সিদিনা এখন চিঠি দিছিল। এই সময়ত বীণাক খবৰ দিয়া উচিত নহব।"

"তেন্তে সাধনা বাইদেউক খবৰ দিওঁ।"

"দিয়া" বুলি হেমন্তই উত্তৰ দিলে।

ডাক্তৰৰ মুখত সাধনাই শুনিলে যে হেমন্তৰ টাইফয়েড হৈছে। সাধনা লৰি আহিল। বাসন্তী খবৰ দিওঁ বুলি চাকৰ টোক মাতিবলৈ যাওঁতে দেখিলে যে সাধনা নিজেই আহিছে।

"কি বাসন্তি! বৰুৱাৰ হেনো টাইফয়েড্ জ্বৰ।"

"হয় বাইদেউ! এতিয়া কি কৰা যায় ?"

সাধনাই "একো নহয়" বুলি বাসন্তীক সান্ত্বনা দি হেমন্তৰ ওচৰলৈ গ'ল আৰু গাত হাত দি কলে—"বৰুৱা! একো ভয় নাই। সোনকালে ভাল হব," বুলি সাধনা কাষতে বহিল।

সাধনাই ইতিমধ্যে বি, এ পাছ কৰি নাৰ্ছিং শিক্ষা কৰিছিল। সাধনাৰ সান্ত্বনা বাক্যত হেমন্তই শান্তি পালে আৰু বাসন্তীৰ উদ্বিগ্নতা আৰু চিন্তাৰ ভাৱ দেখি মনে মনে প্ৰেমৰ স্নিগ্ধ মধুৰতা অনুভৱ কৰিলে।

এইদৰে একদিন দুদিন কৈ যমেমানুহে টনাটনি কৰাৰ বিয়াল্লিছ দিনৰ মূৰত হেমন্তৰ জ্বৰ এৰিলে। তিনি-চাৰি দিনৰ পাছত প্ৰিয়বন্ধু আৰু বীণাও আহি শুশ্ৰূষাত যোগ দিছে।

ক্ৰমে ক্ৰমে আৰু সাত দিন যোৱাৰ পাছত ডাক্তৰৰ পৰামৰ্শমতে অন্নপথ্য দিলে আৰু অন্নপথ্য দিয়াৰ দুই দিন পাছতে সাধনা গুচি গ'ল। কৈ গ'ল, "ভয় নাই বাসন্তি ! মই নিতৌ

বীণা আৰু প্ৰিয়বন্ধু হেমন্তৰ অনুৰোধত কিছুদিন থাকিব আহিম।" লগা হ'ল।

এদিন দুদিন কৈ সাত দিন পাৰ হৈ গ'ল। সাধনা নাহিল। বীণা, প্ৰিয়বন্ধু আৰু বাসন্তী আচৰিত হ'ল। সাধনা কিয় নাহিল বুলি আলোচনা কৰি থাকোঁতে—পিয়নে এখন চিঠি দি গ'ল। চিঠিখন বাসন্তীৰ নামত লিখা। বাসন্তীয়ে খুলি চালে। তাত দুখন চিঠি আছে—এখন হেমন্তৰ নামত আৰু আনখন বাসন্তীৰ নামত। বাসন্তীৰ নামত দিয়া চিঠিখন তেনেই চুটি। তাত লিখা আছে—

"মৰমৰ ভনীটী ! তোলৈ বেলেগে চিঠি দিয়াৰ আৱশ্যক একো নাছিল। বৰুৱালৈ দিয়া চিঠিখনকে দুয়োজনলৈ লিখা হৈছে।

তহঁতৰ এই মিলন চিৰস্থায়ী হওক—এয়ে মোৰ আশীৰ্ব্বাদ জানিবি। ইতি—

তোৰ—

সাধনা বাইদেউ।

হেমন্তলৈ দিয়া চিঠিখন অলপ দীঘলীয়া। তাত লিখা আছে—

প্ৰিয়তম!

আপুনি প্ৰিয়জনৰ পৰা চিঠি ভাল পায়। আজিয়েই চিঠি প্ৰথম আপোনালৈ লিখিলোঁ আৰু এয়ে শেষ চিঠি। আপুনি যেতিয়া এই চিঠি পাব, তেতিয়া মই অসমৰ বাহিৰত—বহু দূৰলৈ গুচি যাম।

আপোনাক আজি এটি কথা সোঁৱৰাই দিওঁ। মই এদিন আপোনাক কৈছিলোঁ যে বাসন্তী এটি ৰত্ন। আজি আপোনাৰ অন্তৰ বিচাৰি চাওক—বাসন্তী ৰত্ন হয় নে নহয়। বাসন্তীৰ ওপৰত আপুনি যি অন্যায় অবিচাৰ কৰিছে—তাৰ প্ৰতিদান তাই দিছে—অকৃত্ৰিম প্ৰেম, সেৱা আৰু শুশ্ৰূষাৰ দ্বাৰা। আজি বাসন্তীৰ লগত আপোনাৰ মিলন হৈছে—আশা কৰোঁ এই মিলন চিৰস্থায়ী হব। বাসন্তীক অনাদৰ নকৰিব।

আপুনি মোৰ প্ৰিয়তম। মোৰ সাধনাৰ বস্তু। মই আপোনাক ভাল পাওঁ। মোৰ ইচ্ছা আছিল, যে মোৰ প্ৰেম মই লুকাই ৰাখিম। এই কথা জগতৰ কাৰো ওচৰত প্ৰকাশ কৰিবৰ ইচ্ছা মোৰ নাছিল, কিন্তু ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা সেয়ে নহয়।

আপুনি চতুৰ লোক। আপুনি কেনেবাকৈ মোৰ অন্তৰৰ কথাৰ সন্ধেদ্ পাইছে। মই আজিও জানিব পৰা নাই, আপুনি কেনেকৈ জানিলে যে আপুনি মোৰ প্ৰেমাস্পদ।

মই বৰ দুখ পাইছো—আপুনি মদ খাবলৈ ধৰিছে। মদৰ নিচাত যি প্ৰলাপ বকিছে—তাৰ পৰা বাসন্তীয়ে জানিছে যে মই আপোনাক ভাল পাওঁ। বাসন্তীয়ে ব্যাকুল মনে মোক অনুৰোধ জনাইছে যেন মই তাইৰ সতিনী হওঁ। বাসন্তী মোৰ প্ৰাণৰ সখী—মৰমৰ ভনী। মই তাইৰ সতিনী হব নোৱাৰোঁ। মোৰ দুৰ্ব্বলতাৰ বাবে ক্ষমা কৰিব বকুৱা দেৱ। আপোনাৰ ভিতৰত যি অন্তৰ আছে—যি মহত্ব আছে—যি গুণ আছে, মই তাত মুগ্ধ হৈছিলোঁ। সিদিনাৰ কথা আপোনাৰ মনত নাই। আপোনাৰ তেতিয়া বিয়া হোৱা নাছিল। আপুনি চাকৰি বিচাৰি দেউতাৰ ওচৰলৈ গৈছিল। দেউতাৰ লগত বহুতো সামাজিক কথা পাতিছিল। মই আপোনাক চাহ জলপান তামোল চাদি দি অভ্যৰ্থনা কৰিছিলোঁ। আপুনি মোৰ ফালে ভালকৈ লক্ষ্য কৰাই নাছিল; কিন্তু আপোনাৰ ব্যৱহাৰ কথাবতৰা আৰু সৰলতা দেখি মই মুগ্ধ হওঁ। তাৰ পাছত নানাছলে নানাবিষয় লৈ আপোনাৰ ওচৰলৈ যাওঁ। মোৰ প্ৰাণত নতুন উদ্দীপনা আহিছিল আৰু মনে প্ৰাণে মই আপোনাৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিছিলোঁ। মই যেতিয়া শুনিলোঁ যে বাসন্তীৰ লগত আপোনাৰ বিয়াৰ বন্দবস্ত হৈছে—মই মনেপ্ৰাণে বাসন্তীক আশীৰ্ব্বাদ কৰিলোঁ। আৰু চিৰজীৱন কুমাৰী হৈয়ে থাকিম বুলি প্ৰতিজ্ঞা কৰিলোঁ। আজি মই

আপোনালোকৰ চকুত ধৰা পৰিছোঁ; গতিকে মই আপোনালোকৰ চকুৰ আগত থাকিব নোৱাৰোঁ। মই এনে ঠাইলৈ যাম, য'ত আপোনালোকে মোক বিচাৰি নাপায়।

বীণাৰ প্ৰতি আপোনাৰ অনুৰাগ জন্মিছিল; কিন্তু আপুনি যে বিৱাহিত, সেইবাবে বীণাৰ প্ৰতি যি ব্যৱহাৰ কৰিছে, তাৰ বাবে সচাঁকৈয়ে মোৰ অন্তৰৰ ভক্তি আৰু অনুৰাগ আপোনাৰ প্ৰতি দুগুণে বাঢ়িছে। আপুনি কেতিয়াও বীণাৰ অসন্মান কৰা নাছিল আৰু কেতিয়াও বীণাৰ ওচৰত নিজৰ প্ৰেমনিবেদন কৰা নাছিল। আমি সেই কথা বুজি পাইছিলোঁ। সেইবাবেই বীণাৰ বিয়া সোনকালে হৈ গ'ল। বীণাক মোৰ এই চিঠি দেখুৱাব।

মোৰ অনুৰোধ আপুনি যেন মদ খাবলৈ এৰে। আজি মই বিদায় হলোঁ। সাধনাৰ কথা যেন আপুনি পাহৰি যায়। মোৰ সেৱা, ভক্তি আৰু প্ৰেমৰ প্ৰথম আৰু শেষ অৰ্ঘ্য গ্ৰহণ কৰিব।

আপোনাৰ মৰমৰ

সাধনা।

হেমন্ত, বাসন্তী, বীণা আৰু প্ৰিয়বন্ধু চাৰিওজনে চিঠি পঢ়িলে, কিন্তু কাৰো মুখত কোনো কথা নাই।

সাধনাই কোনেও নজনাকৈ মাদ্ৰাজৰ এখন গাৱঁলীয়া চহৰত শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম লৈ গুচি গ'ল। যাওঁতে কলিকতাত এই চিঠি ডাকত দিয়ে।

—অন্ত—

লিখকৰ অন্যান্য কিতাব

শিক্ষা বিষয়ক—

প্ৰাইমেৰী শ্ৰেণীৰ শিক্ষা প্ৰণালী—২৲

বিত্‌চকু সলাওক (বুনিয়াদী শিক্ষা কি ?)—২৲

বুনিয়াদী শিক্ষাৰ পটভূমি—১।০

উপন্যাস—

আধুনিকা—২।০

ক'লাডাৱৰ—২৲

তৰুণ হিয়া—১॥০

গল্প—

হিয়াৰ কপঁনি—॥৶০

প্ৰবন্ধ—

নতুন সমাজ—॥৶০

দামোদৰ লাইব্ৰেৰী
অনন্তপুৰ, নলবাৰী
অসম।